उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो
वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
सृजना सापकोटा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०७३

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर एम.ए. दोस्रो वर्षकी विद्यार्थी श्री सृजना सापकोटाले **उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७३/ /

....

प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल

(शोधनिर्देशक)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख) ....

२. प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (शोधनिर्देशक) ....

३. प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली (बाह्य परीक्षक) ....

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

मिति : २०७३/१२/२९

कृतज्ञताज्ञापन

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन शीर्षकमा यो शोधपत्र नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्रा.डा. श्री खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलज्यूको निर्देशनमा तयार पारिएको हो । आफ्ना विविध व्यवस्तताका बेला पनि आफ्नो अमूल्य समयको प्रवाह नगरी अत्यन्त स्नेहपूर्ण रूपमा सल्लाह, सुझाव र नीति निर्देशन गर्दै असल मार्गमा डोऱ्याउने शोधनिर्देशक तथा आरणीय गुरूप्रति सदा चीर ऋणी रहनेछु । यसका साथै शोधको प्रस्तावलाई स्वीकृत गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

स्याङ्जा जिल्लाको उत्तरपश्चिमी भेगका लोकगीतको सङ्कलन, गायन, लिपिबद्ध गर्ने आदि कार्यमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण आँधीखोलाबासी तथा वरपरका दाजु-भाइ, दिदीबहिनी, बुबाआमा, कलाकार, गायक र सज्जन महानुभावहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । मलाई यहाँसम्म ल्याउन हरसम्भव प्रयास गर्नुहुने आदरणीय पिता हुमनाथ सापकोटा र माता रूपा कुमारी सापकोटाप्रति सदा ऋणी छु । शोध पत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने पूजनीय श्रीमान् टिकाराम लामिछानेज्यूलाई आभार प्रकट गर्दछु । त्यसै गरी घरको विविध कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने छोरा सुवास लामिछाने र छोरी बन्दना लामिछानेप्रति विशेष धन्यवाद नदिई रहन सक्दिन ।

यस शोधकार्यका लागि आवश्यक पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा अप्रकाशित शोधपत्रहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनुहुने आदरणीय गुरु सुकुम शर्माप्रति आभार प्रकट गर्दछु । साथै त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, त्रि.वि. नेपाली विभागको पुस्तकालय र आफ्ना लेख रचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण लेखक तथा सहयोगीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । यसका साथै शोधपत्रलाई छिटोछरितो र शुद्धसँग टङ्कन गर्न सहयोग गरिदिने दिव्या क्षेत्रीलाई धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा लोकगीतका विभिन्न सामग्री र क्यासेटहरू सुरक्षितसाथ सङ्ग्रह गरिराखेको जानकारी गराउँदै यस शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

....

सृजना सापकोटा

विषयसूची

पहिलो परिच्छद : शोधपरिचय	**१-६**
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	१
१.३ शोधका उद्देश्य	१
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधपत्रको औचित्य	४
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.७ सामग्री सङ्कलन	५
१.८ शोधविधि	५
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	६
दोस्रो परिच्छेद : उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको परिचय	**७-१५**
२.१ विषय प्रवेश	७
२.२ भौगोलिक अवस्थिति	९
२.३ प्राकृतिक सम्पदा	१०
२.४ सामाजिक प्रचलन	१०
२.५ धार्मिक परम्परा	११
२.६ आर्थिक अवस्था	१२
२.७ ऐतिहासिक महत्वका ठाउँहरू	१३
२.८ शैक्षिक अवस्था	१४
२.९ निष्कर्ष	१४
तेस्रो परिच्छेद : लोकगीतको सैद्धान्तिक अध्ययन	**१६-२९**
३.१ विषयपरिचय	१६
३.२ लोकगीतको परिभाषा	१७
३.३ लोकगीतका विशेषता	१८

३.४ लोकगीतका तत्वहरू २१
३.५ लोकगीतको वर्गीकरण २३
३.६ निष्कर्ष २
चौथो परच्छेद : उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन ३०-७४
४.१ परिचय ३०
४.२ उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको वर्गीकरण ३
४.२.१ बाह्रमासे गीत ३३
४.२.२ कर्म गीत ४२
४.२.३ पर्वगीत ४५
४.२.४ धार्मिक गीत ४८
४.२.५ संस्कार गीत ५०
४.३ उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण ५२
४.४ उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रेका लोकगीतको काव्यात्मक एवम्
भाषिक विश्लेषण ६९
४.५ निष्कर्ष ७३
पाँचौं परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष ७५-७८
५.१ सारांश ७५
५.३ निष्कर्ष ७८
परिशिष्ट ७९-१०७
सन्दर्भ सामग्री सूची

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

नेपालको गण्डकी अञ्चलअन्तर्गत पर्ने स्याङ्जा जिल्लाको प्रसिद्ध नदीको नाम आँधीखोला हो । उत्तरमा पञ्चासे क्षेत्र र पश्चिमतर्फ डहरेको लेकबाट सुरु भएर बग्ने यो नदी धेरै तल पुगेर कालीगण्डकीमा मिसिन्छ । यही आँधीखोलाको उपल्लो भेग अर्थात् उत्तर पश्चिम तर्फका ४ गा.वि.स. वाङसिङ देउराली, बाँगे फड्के, चिलाउनेवास र विचारी चौतारलाई मिलाएर उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधशीर्षकअन्तर्गत यिनै ४ गा.वि.स. क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मिश्रित जनजातिमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गरिने छ ।

१.२ समस्याकथन

लोकगीत मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग हो । त्यसैले लोकमानवमा प्रचलित विभिन्न धर्म संस्कृति, रीतिरिवाज अनि मानव मनका विरह, वेदना, हाँसो खुसी र त्यस्तै भावनात्मक संवेगहरूसँग लोकगीतले प्रत्यक्ष सम्बन्ध राखेको हुन्छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा पनि उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा बसोवास गर्ने विभिन्न जनजातिमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गर्नु, सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्नु प्रमुख समस्या रहेको छ । यस्तै अन्य समस्याहरूलाई निम्नानुसार राखिएको छ :

१. उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरू केकस्ता छन् ?

२. उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधका उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा अवस्थित वाङसिङ देउराली, विचारी चौतारा, बाँगेफड्के र चिलाउनेवास गा.वि.स. मा प्रचलित

लोकगीतहरूको सङ्कलन अध्ययन र विश्लेषण गर्नु रहेको छ भने लोपोन्मुख भाकालाई सङ्कलन गरी जनसमक्ष पुऱ्याउनु पनि यो शोधपत्रको महत्वपूर्ण पक्ष रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रका उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको चिनारी दिनु,

२. उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लोकगीत परापूर्वकालदेखि नै मानव मनका अन्तर्निहित हाँसो, खुसी, विरह वेदना जस्ता भावनात्मक अभिव्यक्तिहरूलाई मनशान्तिका निम्ति पद्यात्मक वा लयात्मक रूपमा गुनगुनाउँदै विकास भएको कुरा लोक साहित्यका विभिन्न व्याख्याताहरूले बताउँछन् । यसरी लोकगीत विस्तारै एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सर्दै र झाँगिदै आएको हो । सुन्दा र गुनगुनाउँदा रोचक लाग्ने यस्ता मीठा लोकलवजहरूको पूर्ण लेख्य रूप नपाउनु स्वाभाविकै हो । अझै पनि मानिसका मुख मुखमा गुन्जने लेख्य सामग्री नभेटिएका लोकगीत र लोकभाकाहरूको सङ्कलन र अध्ययनमा तिनै प्राचीन एवम् वर्तमान लोकगायकहरूको मौखिक अर्न्तवार्तालाई नै महत्वपूर्ण सामग्री मानिएको छ । यसको अतिरिक्त विभिन्न व्यक्तिहरूले लोकसाहित्य र लोकगीतको विषयमा प्रस्तुत गरेका विभिन्न सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई पनि निम्न अनुसार पूर्वकार्यको समीक्षामा राखिएको छ ।

धर्मराज थापाको **गण्डकीको सुसेली** (२०३०) नामक कृतिमा अञ्चलका छुट्टाछुट्टै लोकगीतहरूको अध्ययन गरिएको छ । गण्डकी अञ्चललाई लोकसांस्कृतिक धरोहरका रूपमा स्थापित गरी त्यहाँ प्रचलित प्रशस्त भाकाहरूलाई सङ्कलन पनि गरेका छन् । गण्डकी अञ्चलका गीतहरूमा तनहुँ, लमजुङ, कास्की, गोरखा र स्याङ्जाका विभिन्न ठाउँमा प्रचलित लोकगीतहरूलाई आफै डुलेर घुमेर त्यहाँको वस्तुचित्र उतारिएको छ । स्याङ्जाको आँधीखोला क्षेत्र पनि प्राचीन समयदेखि नै बटौलीमा नुन लिन जाने मानिस र भरियाहरूको आवातजावतले गर्दा प्रख्यात थियो । विभिन्न ठाउँका मानिसहरूले आ-आफ्ना पाराका गीतहरू गुन्जाउँदै ओहोरदोहोर गर्दथे । थापाले आँधीखोला क्षेत्रमा

प्रख्यात रहेका रोइला, भाका र चुड्का भजनको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्दै यहाँ प्रचलित अन्य सालैजो दाइ, झिरमासे, बारुलै, नैनरेसम, साहिँलो दाइ आदि भाकाहरूलाई सङ्कलन गरेका छन् तर उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा बाँगेका गुरुङ् जाति, पञ्चासे क्षेत्रको सामान्य जानकारी भन्दा अरू कुनै यस भेगको छुट्टै विशेषता वर्णन गर्नुमा समय पुगेको देखिँदैन ।

कालीभक्त पन्तको **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास** (२०४३) नामक कृतिमा नेपाली लोकगीतको भाषा, साहित्य संरचना लिपि छन्द आदिको आधारमा गीतको सोदाहरण परिचय दिइएको छ । जिल्लास्तरीय, ग्रामस्तरीय, राष्ट्र स्तरीय आदि भेदमा लोकगीतको वर्गीकरण गरेर विश्लेषण समेत गरिएको छ । यसमा तीजे, भजन, खाँडो, सोरठी, आदि गीतको व्याख्या गरिएको छ, जसमा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको चर्चा गरिएको छैन ।

चूडामणि बन्धुले **नेपाली लोक साहित्य** (२०५८) मा प्रकार्य र सहभागिताका आधारमा लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन् । जसमा एकोहोरी दोहोरी सामूहिक गीतहरूअन्तर्गत बालगीत असारे गीत, ख्याली, रोइला, दाइँ चुड्का भजन जस्ता गीतहरूको उल्लेख गरिएको छ । जुन गीतहरू उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि प्रचलित छन् । तर यी गीतहरू उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि छन भनेर यस क्षेत्रको उल्लेख गरिएको छैन ।

विश्वप्रेम अधिकारीले **आँधीखोले लोकसाहित्यः प्रस्तुति र विश्लेषण** (२०५९) मा ठाडो भाका, बारुलै जस्ता आँधीखोले गीतहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन्, जुन गीतहरू उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि प्रचलित छन् । यस सम्बन्धमा उनले उक्त गीत यस क्षेत्रका पनि हुन भनी उल्लेख गरेका छैनन् ।

रामप्रसाद पाठकको **स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला क्षेत्रको दक्षिण भेगमा प्रचलित ख्याली गीतको अध्ययन** (२०७१) नामक शोधपत्रमा आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित ख्याली गीतको विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । विभिन्न रोइला, चुड्का ख्याली गीतको लय, तत्व प्रकारको बारेमा चर्चा गरिएको छ तर आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित अन्य लोकगीतहरू यस शोधपत्रमा राखिएको छैन ।

यसरी लोकगीतको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने विभिन्न प्रयासहरू भए पनि अझसम्म विभिन्न क्षेत्र, भाषा वा विषयका लोकगीतहरूको समग्र रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हुन सकिरहेको छैन । त्यही समस्या स्याङ्जा जिल्लाको उपल्लो आँधीखोलाको उत्तर, पश्चिमी भेग ४ वटा गा.वि.स.मा पनि छ । यहाँ विभिन्न अवसरहरू मेलापात, चाडपर्व, संस्कार कर्म र अन्य बेलामा पनि विभिन्न गीतहरू गाइन्छन् । ती गीतहरू नै यहाँका लोकभाकाका गीत हुन् । यस्ता गीतहरूलाई सङ्कलन गरी सञ्चार एवम् जनमानसमा ल्याउनका लागि अझै पनि कसैले चासो देखाएको पाइँदैन । रामप्रसाद पाठकको स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला क्षेत्रको दक्षिण भेगमा प्रचलित ख्याली गीतको अध्ययन (२०७१) नामक शोधपत्रमा ख्याली गीत सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान विश्लेषण र वर्गीकरण गरिएको छ । उक्त गीतमा उपल्लो आँधीखोलामा प्रचलित छ तर उनको शोधमा भने उल्लेख गरेको पाइँदैन

उपर्युक्त चर्चाहरूबाट ती सबै प्रकारका गीतहरूको विशेष चर्चा नभइसकेकाले त्यसको अभाव खट्किएको बेला अवश्य पनि यस “स्याङ्जा जिल्लाको उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन” शीर्षकको शोधकार्यले सहयोग गर्ने आशा राखिएको छ । यो शोधकार्यमा स्याङ्जा जिल्लाको उत्तर पश्चिमी भेगका ४ वटा गा.वि.स. मा गाइने नेपाली भाषाका लोकगीतलाई समेटेर अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधपत्रको औचित्य, महत्व र उपयोगिता

लोकजीवनको अव्यक्त भावनालाई व्यक्त रूपमा प्रस्तुत गर्नु नै लोकगीत हो । लोकगीत लोकसाहित्य अन्तर्गतको एक सम्वृद्ध विधा हो । नेपाल बहुजातीय, बहुभाषीय राष्ट्र भएकाले यहाँ विभिन्न खाले रीतिरिवाज, संस्कारगत मूल्य र मान्यताका ढङ्गले सिँगारिएका अमूल्य लोक सम्पत्तिहरू रहेका छन् । यिनै अमूल्य लोकसम्पदा भित्र हुर्किएको लोकगीतका विभिन्न लय र भाकाहरू भौगोलिक विकटता र अध्ययन अनुसन्धानको कमीले पनि लोपोन्मुख बन्दै गइरहेका छन् भने लोकगीतका नाममा एउटा कोठाभित्र बसेर शब्द संयोजन गरी लोकगीतको लोकतत्व तथा स्थानीयतालाई चट्क्कै बिर्सेर पनि आफूलाई लोकगायककै रूपमा चिनाउन खोज्ने व्यक्ति तछाड मछाड गरी राखेको परिवेशमा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन अनुसन्धान विश्लेषण गर्दा लोकगीत जस्तो महत्वपूर्ण विधामा लाग्ने व्यक्तिहरूका लागि पनि केही सहयोग पुग्नेछ । त्यस्तै यस क्षेत्रका लोपोन्मुख लोकभाकाहरू

जनसमक्ष आउनेछन् । यसरी उपल्लो आँधीखोलाका साथै समग्र देशको लोक संस्कृतिलाई संरक्षण र सम्बर्द्धनका निम्ति उन्मुख रहनु नै यस शोधपत्रको औचित्य हुनेछ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधपत्रको क्षेत्रलाई सीमाङ्कन गर्दा स्याङ्जा जिल्लामा रहेको सेती र कालीको बीचको भू-भागलाई आँधीखोला भनिन्छ । प्रसिद्ध नदी आँधीखोलालाई आधार मानी यही नदीको उपल्लो भेग एवम् यसकै उत्तर पश्चिममा अवस्थित चार गा.वि.स. वाङ्सिङ देउराली, बाँगेफड्के, चिलाउनेवास र विचारी चौतारा) क्षेत्रलाई समेटिएको छ । वाङ्सिङ देउराली गा.वि.स. लाई केन्द्रमा राखेर हेर्दा अरू ३ वटै गा.वि.स. ले यसलाई छोएको छ साथै यहाँ बसोवास गर्ने मानिसहरूको जनसम्पर्क बाह्रैमास अन्य तीन गा.वि.स.का मानिसहरू हुने देखिन्छ । त्यसैले यस शोधपत्रको अध्ययन क्षेत्र पनि यिनै चार गा.वि.स. को पूरै क्षेत्रलाई समेटेर निर्धारण गरिएको छ । यसै क्षेत्रमा प्रचलित लोक गीतहरूको अध्ययन गर्नु यसको सीमाङ्कन रहेको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका धार्मिक, सामाजिक एवम् संस्कारगत कार्यहरूमा प्रत्यक्ष सहभागी भई सामग्री सङ्कलन गरिकाले क्षेत्रीय विधिलाई प्रमुख रूपमा लिइएको छ भने लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय वर्गीकरण विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । त्यसैगरी पुराना लोकगायकसँग प्रत्यक्ष भेट गरी विभिन्न लोकगीतहरूको बारेमा मौखिक अन्तर्वार्ता र छलफल गरिने भएकोले छलफल विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसरी मुख्य रूपमा क्षेत्रीय, पुस्तकालयीय र छलफल विधिको सेरोफेरोमा रहेर यो शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.८ शोधविधि

शोधप्रस्ताव तयार पार्दा शोधार्थीले सङ्कलित सामग्रीलई कुन विधिको अध्ययनबाट शोध कार्य पुरा गर्ने भन्ने कुरा उल्लेख गर्नुपर्दछ । यस शोधप्रस्तावमा पनि आँधीखोला क्षेत्रका उक्त चार गा.वि.स.का पुराना गायकहरूसँग मौखिक अन्तर्वार्ता

लिनुपर्ने हुँदा प्रश्नावली अन्तर्वार्ता, सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय र क्षेत्रीय विधिको अनुसरण गरी उक्त शोधकार्य तयार गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित स्वरूप प्रदान गर्नका लागि निम्न लिखित पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

१. पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

२. दोस्रो परिच्छेद : उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको परिचय

३. तेस्रो परिच्छेद : लोकगीतको सैद्धान्तिक अध्ययन

४. चौथो परच्छेद : उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन

५. पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको परिचय

२.१ विषयप्रवेश

स्याङ्जा जिल्ला, विश्व प्रसिद्ध लुम्बिनी र पर्यटकीय नगरी पोखराको बीचमा पर्ने सुन्दर र रमणीय स्थल हो । यस जिल्लाको क्षेत्रफल करिब ११६४ वर्गकिलोमिटर रहेको छ । यस जिल्लामा विभिन्न कोटैकोटहरू जस्तै सतौकोट, भीरकोट, नुवाकोट, खैरीकोट, कालीकोट, बहाकोट, कोल्माकोट आदि कोटैकोट रहेको हुँदा यस जिल्लालाई कोटैकोट जिल्लाका रूपमा चिनिन्छ । यस जिल्ला तीन नगरपालिका, ५७ गा.वि.स. मा विभाजित स्याङ्जा जिल्लाको प्रमुख खोला आँधीखोला हो भने प्रमुख नदी कालीगण्डकी हो । व्यापारिक हिसाबले ठूलो र घनावस्ती रहेका ठाउँहरूमा जिल्ला सदरमुकाम स्याङ्जा र वालिङ्ग बजार पर्दछन् । यस जिल्लाको मध्येभागबाट सिद्धार्थ राजमार्ग निर्माण गरिएको छ भने हाल आएर प्रत्येकजसो गा.वि.स. र गाउँगाउँमा कच्ची सडक खनिएका छन् । यो जिल्ला, अदुवा, अलैंची, सुन्तला तथा कफी जस्ता नगदेवालीका लागि प्रसिद्ध छ । यो जिल्ला देशकै शिक्षित जिल्लाका रूपमा पनि चिनिन्छ । यहाँका अधिकांश शिक्षित व्यक्तिहरू नेपाल सरकारको निजामती सेवाअन्तर्गतका उच्च ओहोदामा पुगी देश सेवामा जुटेका भेटिन्छन् भने युवाहरू देश विदेशमा पुगी रोजगारीमा संलग्न रहेका छन् । यो जिल्ला विविध जाति, धर्म र समुदायको सङ्गमस्थल पनि हो ।[1]

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको जनसङ्ख्या यसप्रकार छ -

क.सं.	विवरण	जनसङ्ख्या
१	पुरुष	१२५८३३
२	महिला	१६३३१५
३	जम्मा जनसङ्ख्या	२८९१४८
४	जम्मा घरधुरी	६८८८१

[1] जिल्ला विकास समिति, , स्याङ्जा, http://ddcyangja. gov.np/page. statistical. reports.

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको प्रमुख जातजातिगत विवरण यसप्रकार छ -

क्र.सं.	विवरण	जनसङ्ख्या प्रतिशतमा
१	ब्राह्मण	३२.९
२	क्षेत्री	२१.२
३	मगर	११.२
४	गुरुङ	५.७
५	कामी	६.५
६	सार्की	३.२
७	दमाई	३.२
८	नेवार	२.९
९	ठकुरी	२.७
१०	घर्ती	२.२
११	मुस्लिम	०.७

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको धर्म यसप्रकार छन् [२]-

क्र.सं.	विवरण	प्रतिशतमा
१	हिन्दू	८६.०७
२	बुद्ध	१२.४७
३	इस्लाम	०.५८
४	जैन	०.०१
५	क्रिश्चियन	०.०७

[२] राष्ट्रिय जनगणना २०६८ http://ddcyangja. gov.np/page. statistical. reports.

नेपालको गण्डकी अञ्चलअन्तर्गत पर्ने स्याङजा जिल्लाको मध्यवर्ती भागबाट नागबेली हुँदै बग्ने प्रसिद्ध खोलाको नाम नै आँधीखोला हो । परापूर्व कालदेखि नै प्रसिद्धि कमाएको यो खोलो स्याङजा जिल्लाको उत्तर पश्चिम क्षेत्रबाट सुरु भई स्याङ्जाकै मिर्मीमुनि पुगेर कालीगण्डकी नदीसँग मिसिन्छ । किंवदन्ती अनुसार प्राचीन कालमा श्रवणकुमारले आफ्ना अन्धाअन्धी बाबुआमालाई खर्पनमा बोकेर तीर्थ गराउन विभिन्न ठाउँहरूमा डुलाउँथे । यसै क्रममा डहरे देउरालीमा आएर बाबुआमालाई एक ओडारमा राखी आफू पानी खोज्न जाँदा श्रवणकुमारको अचानक वाण लागि मृत्यु भयो । त्यसपछि अचनाक पुत्र शोकको सन्तापले जलेको हृदयबाट मूल फुटेर बगेको अन्धाअन्धीको आँसुले खोला बग्यो र त्यही आँसुका प्रतीकका रूपका नै यो आँधीखोलो बगेको छ । वर्षायाममा यो खोलो आफ्नो खहरेपनलाई बेसंहारले उर्लाउँदै निकै गडगडाउँछ अनि खेतीबालीका याममा किसानहरूलाई वारिपारि गर्न निकै कठीन बनाउँछ भने तन्नेरी मायालुलाई भेट हुन पनि अवरोध गर्छ । त्यसैले त्यही परिवेशलाई समेटेर अलापिएको प्राचीन लोकलय *आँधीखोला उर्लेर आयो, आउने थिन मायाले बोलायो* आज पनि चर्चित छ ।

यही आँधीखोलालाई आधार मानेर आँधीखोलादेखि उपल्लो भेकमा पर्ने लौसीबोट, गोगनपानी, वाङसिङ, चिलाउनेवास, विचारी, चौतारा बाँगेफड्के जस्ता गाउँहरूलाई समेटेर नै उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ ।

२.२ भौगोलिक अवस्थिति

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको भौगोलिक वनावटलाई हेर्दा यहाँ उच्च पहाडी क्षेत्र, भिरालो जमिन विभिन्न नदीनाला र वनजङ्गल जस्ता प्राकृतिक सम्पदाले सम्पन्न देखिन्छ । उत्तरतर्फ रहेको पञ्चासे क्षेत्र समुद्र सतहदेखि करिब २५१२ मिटरको उचाइमा रहेको छ ।[3] यहाँबाट कास्की, पर्वत, स्याङ्जा, बाग्लुङ आदि गाउँका रमणीय ठाउँको दृश्यावलोकन मात्र होइन निलगिरी, कञ्चनजङ्घा, माछापुच्छ्रे, धौलागिरि जस्ता मनोरम हेर्न पाइन्छ । पहिलादेखि नै पर्यटकीय क्षेत्रका रूपमा रहेको यस पञ्चासे क्षेत्रलाई अहिले पञ्चासे पञ्चधाम तीर्थस्थलका रूपमा विकास गर्न लागिएको छ ।

[3] ऐजन ।

राजनीतिक विभाजनका दृष्टिले क्षेत्र नं १ अन्तर्गत पर्ने यस क्षेत्रको पूर्वतिर आरुखर्क र भाट्खोला गा.वि.स.का क्षेत्रहरू छन् भने पश्चिमपट्टि वाङसिङ देउराली गा.वि.स. का सरादी, दह, कमेरे, सेपत जस्ता पहाडी क्षेत्र नै पर्दछन् । त्यसैगरी उत्तरतर्फ पञ्चासे क्षेत्र र कास्की जिल्लाका सिमाना गा.वि.स. पर्दछन् भने दक्षिणतर्फ सेतीदोमान विचारी चौतारा चिलाउनेबास गा.वि.स. जुग्ले कृषि, रङ्गेठाँटी र सेतीदोभान बजारलाई करेली हालेर आँधीखोला बगेको छ ।

२.३ प्राकृतिक सम्पदा

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको भौगोलिक अवस्थिति अनुसार लेक र बेंसी दुवै क्षेत्रको तापक्रम अनुसारको वनजङ्गल यहाँ पाइन्छ । यहाँको अधिकांश भू-भाग जङ्गलले ढाकेको छ । विशेष गरी चिलाउने, कटुस, खोटेसल्ला, ठिम्रेसल्ला, चिल्ले, तिजु आदि यस क्षेत्रको जङ्गलमा पाइने रुखहरू हुन् भने चुत्रो, कुरिलो, तितेपाती, हलेदो, सतुवा, बोझो आदि मुख्य जडीबुटीहरू हुन् । जमिनको हिसाबले हेर्दा बेसी क्षेत्रमा केही उत्पादनयोग्य फाँट रहेको छ भने लेक क्षेत्रमा पखेरो एवम् कान्ले खेतबारी र खरबारी रहेको छ । यो उत्पादनका दृष्टिले निकै न्यून देखिन्छ । यस क्षेत्रभित्रका नदी नालाहरूमा सरादीखोला, नाम्दीखोलो, निस्तीखोलो, बास्कोटखोलो र सेतीखोलाले सुसेली हाल्दै आँधीखोलासँग मितेरी लगाउँछन् । दृश्यावलोकनका लागि उच्च पहाडी शृङ्खाल पनि यस क्षेत्रमा छन् । जङ्गली जनावरहरूमा मृग, दुम्सी, चितुवा, बाघ, भालु ब्वाँसो, बाँदर पाइन्छन भने अन्य प्राकृतिक स्रोत र साधनको सम्भाव्यता पनि देखिन्छ ।[५]

२.४ सामाजिक प्रचलन

स्याङ्जा जिल्लाको उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा बसोवास गर्ने विभिन्न जनजातिहरूको सामाजिक प्रचलन रीतिस्थिति एवम् संस्कारगत मूल्य मान्यता पनि आ-आफ्नैपनको देखिन्छ । जातीय हिसाबले हेर्दा मुख्य रूपमा बाहुन, क्षेत्री, भाट, गुरुङ, दमाई र कामी अनि सार्की जातका मानिसहरू प्रत्येक गाउँ र बस्तीहरूमा एक

[५] स्थलगत निरीक्षण, २०७३ ।

आपसमा मिलेर बसेका छन् । यहाँ बाहुन, क्षेत्री र गुरुङको बाहुल्यता बढी भए पनि विभिन्न टोल र बस्तीहरूमा दमाई, कामी र सार्कीहरूको पनि संलग्नता रहेको पाइन्छ । यी बाहेक वाङसिङ, बाङ्गेफट्के, चिलाउनेबास, विचारी चौतारा गा.वि.स. का विभिन्न बस्तीहरूमा भने बाहुन, क्षेत्र, भाट, गुरुङ, दमाई र कामी अनि सार्की जातका मानिसहरू प्रत्येक गाउँ र बस्तीहरूमा एक आपसमा मिलेर बसेका छन् । धर्मका दृष्टिकोणले हिन्दू र बौद्ध धर्मको पहुँच रहेको यस क्षेत्रमा कतै कतै इसाई धर्मको पनि नगन्य रूपमा चर्चा पाइन्छ । जातिगत संस्कार र चाडपर्वहरूको पनि आफ्नै महत्व रहेको यस क्षेत्रमा बाहुन क्षेत्रीहरूमा न्वारन, छैटी, पाश्नी, ब्रतबन्ध विवाह र काजकिरियाको प्रचलन छ । गुरुङ जातिमा ट्रहोटे अर्घो विवाह आदि प्रचलित छन् । यहाँ प्रचलित चाडपर्वहरूमा बडादसैं, तिहार, तीज, माघेसक्रान्ती, जनैपूर्णिमा, चैतेदसै आदि पर्दछन् भने गुरुङ जातिमा कूलपूजा, बुद्धपूर्णिमा, ल्होसार प्रमुख रहेका छन् ।

यस क्षेत्रका मानिसहरूको भेषभूषालाई हेर्दा पुरुषहरूमा ढाकाको टोपी, स्टकोट, कमिज, जाँगे, पाइन्ट, दौरा सुरवाल, कछाड र गुरुहरूमा भाङ्ग्राको प्रचलन छ । त्यसैगरी महिलाहरूमा गुन्यू, चोली, पछ्यौरी, साडी, लुङ्गी, कुर्था सरवाल आदिका प्रचलन रहेको छ । यस क्षेत्रका विभिन्न ठाउँहरूमा बसोवास गर्ने जनजातिहरूमा आफ्नैपनको सांस्कृतिक विविधता भए पनि सहयोग र सद्भावका लागि भने एउटै परिवारका सदस्य जस्ता देखिन्छन् । सामाजिक विकासका लागि विभिन्न क्लव र आमा समूहरू एवम् टोलसुधार समिति गठन भएका छन् । यसै अनुरूप गाउँ गाउँमा गोरेटो बाटो, प्रतिक्षालय , मठ मन्दिर खानेपानी आदिको निर्माण भएको छ ।

२.५ धार्मिक परम्परा

यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको धार्मिक विश्वास र परम्परा पनि निकै रोचक रहेको पाइन्छ । विभिन्न देवीदेउरालीहरूमा पूजा गर्ने, बली चढाउने, उँघौली, उँधौलीपूजा, भूमेपूजा, यस क्षेत्रका धार्मिक विश्वासमा उनिएका यथार्थ हुन् । प्राकृतिक प्रकोपहरू असिना, बाढीपहिरो, अतिवृष्टि नहोस सहकाल आओस् भन्ने विश्वासमा नै यस्ता पूजाआजा गर्ने प्रचलन यस क्षेत्रमा रहेको छ । त्यसैगरी आँफूलाई दुःख परेको

बेला वा बिरामी परेको बेलामा त्यसबाट मुक्ति मिलोस अनिष्ट हरण होस् भनेर परेवा वा कुखुरा वा पञ्चवली भाकल गरेर पूजा गर्ने परम्परा पनि प्रचलित छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न प्रख्यात धार्मिक स्थलहरूमा बाँगेफट्केमा रहेको कालभैरव मन्दिर र नौपूजा, वाङ्सिङ देउराली गा.वि.स. को पञ्चासे पञ्चधाम, श्रवणकुमारको मन्दिर, भगवती मन्दिर, शिव मन्दिर आदि पर्दछन् । यिनै धार्मिक स्थलहरूमा पूजाआजा गर्ने र मेला लाग्ने गर्दछ । चैते दसैँ र वडादसैमा राम्चेदेवी र कोतका भैरवको मन्दिरमा धुमधामसँग पूजाअर्चना गरिन्छ । त्यसैगरी बालाचर्तुदशीमा पञ्चासेमा सतबीज छर्ने भजन कीर्तन गर्ने परम्परा पनि रहिआएको छ ।

२.६ आर्थिक अवस्था

यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा त्यति समुन्नत छैन । पेसाले मुख्य रूपमा कृषि व्यवसाय नै भएकाले बिहान बेलुकाको छाक टार्न पनि वर्षभरि आफूले कमाएको उत्पादनले पुग्दैन । भिरालो जमिन भएको कारणले र उच्च पहाडी क्षेत्र भएकाले नहर कुलोको पहुँच पुग्ने ठाउँ छैन भने आकाशे पानीका भरमा खेतीपाती गर्नुपर्ने, अतिवृष्टि, अनावृष्टिको मारमा उत्पादन कम हुने मात्र होइन कहिलेकाही असिनाले सम्पूर्ण बाली नै सखाप पार्ने गर्दछ । यसरी कृर्षिबाटै जीविकोपार्जन चलेको यस क्षेत्रमा अहिले वैदेशिक रोजगारका लागि धेरैजसो युवापिढीहरू विदेशिएका छन् । क्षेत्री र गुरुङ जातिमा बढी भर्ती हुन जाने प्रचलन भएकाले भारतीय सेना, नेपाल प्रहरी र नेपाली सेनामा पनि केही युवाहरू छिरेको पाइन्छ । समग्रमा हेर्दा कृषि वैदेशिक रोजगार व्यापारको अतिरिक्त ज्यालादारीमा दैनिक अर्काको घरमा मेलापात गरेर गुजारा चलाउने दमाई, कामी, सार्की जातका केही मानिसहरू पनि छन् । विशेष गरी दमाईले कपडा सिउने, कामीले भाँडाकुँडाको काम गर्ने, बाहुनले पूजाआजा एवम् खेतीपाती र गुरुङ क्षेत्री भर्ती हुने पुर्ख्यौली पेसामा भए पनि अहिले आएर पेसामा कसैको पनि अनिवार्य छैन ।

२.७ ऐतिहासिक महत्वका ठाउँहरू

१) पञ्चासे

स्याङ्जा जिल्लाको यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा ऐतिहासिक महत्वका ठाउँहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । प्राचीन समयदेखि नै पवित्र तीर्थस्थलका रूपमा चिनिदैं आएको पञ्चासे ऋषि महर्षिहरूको तपस्या गर्ने तपोवनका रूपमा चिनिन्छ । विभिन्न ऋषिहरूले तपस्या गरेर देह त्याग गरेका घटनाहरूको रसिलो लोकलय पनि यहाँ प्रचलित छ :

पाऱ्यो करिमैले भीरमा जाम् कि तीरमा जाम्

पञ्चासेको शिरमा जाम ।

यो माथिको लोक लयलाई हेर्दा पनि पञ्चासे क्षेत्र प्राचीनकालमा तपस्या गर्ने स्थलका रूपमा थियो भन्न सकिन्छ । पुरातात्विक महत्व बोकेको यो पञ्चासे क्षेत्रमा अहिले पनि कलात्मक ढुङ्गेबाटो, पानीधारा र मन्दिरहरू बनाइएका छन् । हरेक बालचर्तुदशीमा सतबीज छर्ने भजन कीर्तन गर्ने प्रचलन अहिले पनि रहेको छ ।

२. घ्याङसिरीमा अवस्थित श्रवणकुमारको मन्दिर

वाङसिङ देउराली गा.वि.स. को घ्याङसिरीमा अवस्थित यो श्रवणकुमारको मन्दिरले पनि ऐतिहासिक महत्व बोकेको छ । राजा दशरथका पालामा उनी शिकार खेल्दै आउँदा एकपटक त्यही घ्याङसिरी भन्ने ठाउँमा आएका थिए रे । शिकार खोज्ने क्रममा जङ्गलको नजिकै एउटा पानीको कुण्डमा मृगले पानी खान लागेको सम्झी बाण प्रहार गर्दा उनका भान्जा श्रवणकुमारलाई लागि उनको त्यही मृत्यु भयो । राजा दशरथले श्रवणकुमारका बाबु आमालाई निकै सम्झाउने प्रयास गर्दा पनि उनीहरूको मन फर्केन र उनलाई हामी दुई अन्धा अन्धीलाई जस्तै तिमीलाई पनि पुत्रशोक परोस भनी सराप दिएका थिए रे । उनीहरूको आँसुले बगेको त्यो सरापीखोला पछि आएर सरादीखोला बन्यो भन्ने किंवदन्ती छ । यही ठाउँमा अहिले श्रवणकुमारको मन्दिर बनाएर प्रत्येक बालाचर्तुदशीमा सत्बीज छर्ने, भजन कीर्तन गर्ने, छेलो हान्ने एवम् विभिन्न प्रतियोगितात्मक खेल र मेला लाग्ने गर्दछ ।

३. बाँगेफड्के गा.वि.स. मा अवस्थित कालभैरव र नौपजा भैरव

बाँगेफड्के गा.वि.स. को वडा नं ४ मा रहेको कोटको कालभैरव र वडा नं. ५ मा रहेको नौपूजा भैरव मन्दिर पनि ऐतिहासिक एवम् धार्मिक महत्व बोकेको मन्दिर हो । यहाँ परम्परादेखि नै पूजाआजा गर्दै आएको पाइन्छ । विशेषगरी वडादसैं र चैतेदसैंमा रामनवमीका दिन पञ्चवली दिने र आफूले भाकल गरे अनुसारको बली दिएर बाजा गाजाका साथ यहाँ पूजा अर्चना गरिन्छ । कोटको काल भैरव मन्दिर सेतीदोभान गा.वि.स.को सिमानाक्षेत्र पनि हो । यो मन्दिर रहेको ठाउँ एउटा थुम्कोमा रहेको छ । माथि टुप्पोमा फराकिलो अनि वरिपरि भिरालो जमिन भएको यो थुम्को प्राचीन बाइसे चौबीसे राजाहरूको पालामा सुरक्षाका लागि राखिएको गण हुन सक्छ । यहाँको मन्दिरमा अहिले पनि ती पुराना खुँडा तरबार र भालाहरूका नमुना राखिएका छन् । त्यसबेलाका रजौटाहरू पनि यस्तै थुम्कोमा बस्थे किनकि लडाई गर्नका लागि ढुङ्गा मूढा लडाएर पनि शत्रु परास्त गर्न सकिन्थ्यो ।

२.८ शैक्षिक अवस्था

शिक्षा क्षेत्रमा स्याङ्जा जिल्लाको नाम अगाडि नै रहे पनि यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको शैक्षिक स्तर भने मध्यम खालको छ । यस क्षेत्रमा सरकारी र निजी स्तरका गरी जम्मा ४ वटा उच्च मा.वि., ४ वटा मा.वि., ७ वटा नि.मा.वि. र २० वटा प्रा.वि. रहेका छन् । साक्षरताको हिसबाले करिब ४५ प्रतिशत प्रौढहरू मात्र साक्षर छन् ।[5]

२.९ निष्कर्ष

विश्व प्रसिद्ध लुम्बिनी र पर्यटकीय नगरी पोखराको बीचमा पर्ने सुन्दर र रमणीय स्थल स्याङ्जा जिल्ला, हो । यस जिल्लाको प्रमुख खोला आँधीखोला हो । स्याङजा जिल्लाको उत्तरी भेगमा रहेको समुद्र सतहदेखि करिब १०००-२५००[6] मिटरको उचाइमा अवस्थित सुन्दर पहाडी शृङ्खला वनजङ्गल भीरपाखाको बाहुल्यता

---

[5] स्थलगत अध्ययन ।

[6] जिल्ला विकास समिति, , स्याङ्जा, http://ddcyangja. gov.np/page. statistical. reports.

खोलानाला र झरनाहरूको सङ्गम एवम् उत्पादन योग्य भूमिको न्यूनता भएको उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र एक सुन्दर पहाडी क्षेत्र हो । जातीय भाषीय धार्मिक एवम् सांस्कृतिक विविधता भए पनि यस क्षेत्रका मानिसहरूमा आपसी मेलमिलाप सहयोग, सद्भाव र धार्मिक सहिष्णुता रहेको छ । सबैको साझा भाषा नेपाली नै हो भने मातृभाषाका रूपमा गुरुङ भाषाको पनि प्रयोग गरिन्छ । मुख्य रूपमा कृषि पेसा र अन्य सहायक पेसामा व्यापार व्यवसाय जागिर पेन्सन रहेका छन् । शिक्षाको हिसाबले ४ उच्च मा.वि., ४ मा.वि., ७ नि.मा.वि. र २० प्रा.वि. रहेको यस क्षेत्रमा जनचेतनाको कमी, योग्य शिक्षकको अभाव, शैक्षिक सामग्रीको अप्रयाप्तता भौगोलिक विकटता आदि कारणले शिक्षा क्षेत्रमा राम्रो प्रगति हुन सकेको छैन ।

यस क्षेत्रको समुन्नत विकासका लागि कृषि व्यवसायलाई विशिष्टीकरण गर्दै पशुपालन, तरकारी खेती, औषधीजन्य प्राकृतिक जडीबुटीको अनुसन्धान पर्यटन प्रवर्द्धन जस्ता कुरालाई मुख्य रूपमा अगाडि बढाउनु अपरिहार्य आवश्यकता देखिन्छ । शैक्षिक विकासका लागि आवश्यक दरबन्दी जनचेतनामूलक शैक्षिक कार्यक्रम भौतिक र शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रबन्ध आदि कुरामा ध्यान पुऱ्याउन सके यस क्षेत्रको शैक्षिक उन्नतिको सम्भावना देखिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

नेपाली लोकगीतको सैद्धान्तिक अध्ययन

३.१ विषयपरिचय

लोकगीत साहित्य अन्तर्गतको सम्बृद्ध विधा हो । यो भाषिक कलात्मक साङ्गीतिक अभिव्यक्ति हो । यसमा लोकजीवनका दुःख, सुख, हाँसो आँसु, आशा निराशा, विरह वेदनाका साथै लोकको चालचलन, विधिव्यवस्था र मान्यताको पनि चित्रण हुन्छ ।[7] लोकजनमानसमा स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्तिहरूले नै लयात्मक रूप लिई भाषामा प्रकट हुँदा लोकगीतको जन्म हुन्छ । लोकगीतलाई लोकसाहित्यको विधामा छुट्टाउने प्रमुख आधार नै लय हो । यही लयकै आधारमा लोकगीत लोकसाहित्यको अन्य विधाभन्दा फरक छ ।

लोकसंस्कृतिको महत्वपूर्ण अङ्ग लोकगीत हो । राष्ट्रिय एकताको गाँठो कस्ने र जातीय परम्परालाई चिनाएर जीवन्त तुल्याउने कार्यमा लोकगीतको भाव र भाकाले मद्दत पुऱ्याउन सक्छन् । जसरी सामवेदलाई हाम्रा ऋषिमुनिहरूले पुस्तौं पुस्तासम्म श्रुतिस्मृति परम्परामा जीवित राख्दै आए त्यसैगरी लोकगीत पनि युगौं युगदेखि जनजिब्रोमा झुण्डिदै आएको छ । लोकगीत स्वतन्त्र र स्वच्छन्द हुन्छ । लोकगीत मूलतः अपठित ग्रामीण संस्कृतिको गर्भबाट निस्केर मानव मनका आँसु, हाँसो, खुशी विरह, वेदना र जीवनका आरोह अवरोहमा समाहित भई अभिव्यक्तिएको हुन्छ । जसमा कृतिमताको कुनै पनि लेस रहँदैन । सम्पूर्ण जनमानसमा चेतन वा अचेतन अवस्थामा रहेका अभिव्यक्तिहरू जब सरल र सहज रूपमा गीतिबद्ध भएर आउँछन् , अनि ती लोकगीत बन्दछन् ।

यस्ता गीत मानव अन्तर्मनको सुख, दुःख, हर्ष आँसु घातप्रतिघात एवम् उकाली ओरालीबाट उर्लेर लयात्मक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट बाहिर प्रस्फुटन हुन्छ ।

---

[7] चूडामणि बन्धु, **नेपाली लोकसाहित्य,** (काठमाडौं : एकता बुक्स प्रा.लि., २०५८), पृ. ११५ ।

३.२ लोकगीतको परिभाषा

मानव मनमा उठेका विभिन्न किसिमका कुण्ठा, छटपटी, आँसु, हासो आदि भावहरूलाई विभिन्न माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्ने गरिन्छ । तिनै माध्यम अन्तर्गतको लोकगीत एक प्रभावकारी माध्यम हो । लोकगीतलाई विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै तरिकाबाट परिभाषित गरेका छन् । लोकगीतलाई परिभाषित गर्ने विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषालाई निम्नअनुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

"लोकगीत भनेको जीवनका आदिम स्रोत हुन् ।"[६]

"लोकभावना वा विचारको मौखिक एवम् श्रुतिपरम्पराद्वारा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै जाने लयात्मक र गेय अवैयक्तिक भाषिक संरचनालाई लोकगीत भनिन्छ"।[७] लोकगीतअन्तर्गत झ्याउरे, रसिया, संगिनी, जुहारी, रत्यौली, फुटकर गीतलाई पनि यिनीहरूको आ-आफ्नै संरचना र प्रभावको आधारमा विधागत रूपमा हेरेर छुट्टाछुट्टै अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसकारण लोकगीत सिङ्गो एउटा विधा हो जसमा बालगीतदेखि सम्पूर्ण गीतहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

उपरोक्त माथि उल्लिखित लोकसाहित्यका विद्वान्हरूका परिभाषालाई समग्र रूपमा केलाउँदा लोकगीत भनेको लोकसमाजको अभिव्यक्ति हो । जुन रस र लयमा आधारित रहेको हुन्छ । ग्रामीण क्षेत्रका महिला पुरुषले आफ्ना भावनाहरूलाई लयात्मक तरिकाले साटासाट गर्ने एउटा माध्यम लोकगीत हो । यो विशेष गरेर ग्रामीण अपठित वर्गले आफ्नै गाउँले शैलीमा गाउने गीत हो । यसका रचनाकार अज्ञात हुन्छन् । लोकगीतले ग्रामीण समाज र त्यसको मनोभावलाई चित्रण गरेको हुन्छ । लोकगीत समाजको अभिन्न अङ्ग हो । घाँस, दाउरा, मेलापात गर्दा होस एक्लै कतै हिँड्दै होस लोकगीत हरेक समयमा लोकजीवनको अभिन्न साथी बनेको हुन्छ ।

---

[६] कालीभक्त पन्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, (स्याङ्जा : लेखक स्वयम्, २०२८) ।

[७] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य**, (काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३), पृ ७४ ।

३.३ लोकगीतका विशेषता

लोकगीत लोक हृदयको सुकोमल र स्वतस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । मानव सभ्यता र संस्कृतिलाई निरन्तरता दिँदै परम्परामा जीवन्त रहेर जातीय जीवनलाई चिनाउँदै लोकमानसको साझा ढुकढुकी हुनु लोकगीतको गरिमा हो । लोकगीत मानिसहरूले त्यस समयदेखि नै अँगालेका हुन् जुन समय मानव जातिले हातको हाउभाउबाट जिब्रो चलाएर मुखबाट शब्द निकाल्न थाले । लोकगीत कुनै पनि व्यक्ति विशेषको नभईकन सम्पूर्ण जनमानसको हो । सामूहिक मनबाट लोकगीतको जन्म हुने हुनाले यसका रचनाकार अज्ञात रहन्छन् भने वातावरण परिवेश र समय अनुसार लोकगीतको स्वरूप र विषयवस्तु पनि फरक फरक हुन्छन् । रचनाकाल र रचनाकार अज्ञात हुनु, सामूहिक अभिव्यक्ति, सरल र सहज लयात्मक र सङ्गीतात्मक, परिवर्तनशील, मौखिक परम्परा र श्रुति परम्परामा आधारित, स्थायीको पुनरावृत्ति, हार्दिकताको प्रधानता आदि लोकगीतका विशेषता हुन् ।[10] यिनीहरूलाई बुँदागत रूपमा यसरी व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

१ मौखिक परम्परा

लोकगति मौखिक वा श्रुतिपरम्परामा आधारित हुन्छ । त्यसैले यो लिखित नभई अलिखित रहन्छ । यष्सलाई सङ्कलन गरी लिपिबद्ध गरेपछि यसको विकासशील र परिवर्तनशील स्वभाव मासिई स्थिर र अपरिवर्तनशील बन्छ । लोकपरम्परा, लोकअनुष्ठान र लोकानुभूति यसका विशेष सम्पोषक हुन् ।[11]

२. रचनाकार र रचनाकाल अज्ञात

लोकगीत कहिलेदेखि र कसले रचना गरेको हो भन्ने कुनै लिखित जानकारी पाइदैन । यो प्राचीन कालदेखि नै श्रुतिपरम्पराका रूपमा चल्दै आएको हुँदा यसको सामाजिकीकरण भई कुनै पनि तिथिमिति तथा रचनाकारबारे जानकारी उपलब्ध नभएको हो ।[12]

---

[10] ऐजन ।

[11] ऐजन ।

[12] ऐजन ।

३. सामूहिक अभिव्यक्ति

लोकगीत कुनै पनि व्यक्ति विशेषको होइन । यसको निर्माण कुनै पनि व्यक्ति विशेषबाट नभई लोक समूहबाट गरिन्छ । यसमा सामूहिक भाषा वा विचारको तथा सामाजिक मूल्य मान्यताको अभिव्यक्त हुन्छ ।[13]

४. परिवर्तनशील

लोकगीत समय र स्थानअनुसार परिवर्तनशील हुन्छ । प्राचीनता, हस्तान्तरणीय वा मौखिकता आदिका कारण यसमा समय समयमा परिवर्तन देखापर्छ ।[14]

५. सरल र सहज

लोकगीत कुनै व्याकरणिक नियम र भाषाले अनुबन्धित हुँदैन । यो मानव हृदयबाट स्वतः फूर्त रूपमा निस्केको भावनात्मक अभिव्यक्ति हो । मनमा जस्तो भावना जागृत भयो त्यो सरल भाषामा जस्ताको तस्तै बाहिर प्रस्फुटित हुन्छ । यसमा जटिलता असहजता र अस्वाभाविकताले कुनै ठाउँ पाएको हुँदैन । त्यसैले हार्दिकता र सरलता नै लोकगीतको आफ्नो पन हो ।[15]

६. पूर्णता : लयात्मक र सङ्गीतात्मक

लयात्मक र सङ्गीतात्मक यसको मुख्य विशेषता हो । लयात्मकताकै कारणले गर्दा यो अन्य विधा भन्दा फरक भएको हो । एक्लै , दोक्लै वा समूहमा गाउन नसकिने लोकरचनालाई लोकगीतको संज्ञा दिइदैन । लोकगीत श्रुतिमधुर हुन्छ । यसले सङ्गीतको समुचित प्रयोग गर्छ । त्यसैले लोकगीतलाई साङ्गीतिक अभिव्यक्ति पनि भनिन्छ । कतिपय लोकगीतमा निरर्थक शब्दको समेत प्रयोग हुने हुँदा साङ्गीतिक धुनको प्रधानता रहन्छ । लोकगीतलाई बाँसुरी, मादल आदि विभिन्न वाद्यवादनहरूको प्रयोगबाट सङ्गीतपूर्ण बनाइन्छ ।[16]

---

[13] ऐजन ।

[14] ऐजन ।

[15] ऐजन ।

[16] ऐजन ।

७. स्वच्छन्द प्रकृति

लोकगीत मानव हृदयबाट स्वतःस्फूर्त अभिव्यक्ति हुने स्वतन्त्र अभिव्यक्ति हो । यसले सामान्य लोकव्यवहारको अनुसरण गर्दछ । यसले छन्द लय सङ्गीतको नियम विशेषलाई नमानेर यसले सामान्य लोकव्यवहारको अनुरण गर्छ ।[17]

८. मर्मस्पर्शी र प्रभावकारी

लोकगीतमा पाइने रागात्मकता एवम् रसमयताका कारण यो बढी मर्मस्पर्शी र प्रभावकारी बनेको हुन्छ । यो मनै लोभ्याउने आकर्षक हुन्छ । लोकगीत सुन्दा सुनौ सुनौँ लाग्ने खालको हुन्छ ।[18]

९. हार्दिकताको प्रधानाता

लोकगीतमा बौद्धिक पक्षको भन्दा हृदय पक्षको प्रधानता रहन्छ ।[19]

१०. लोकतत्वको प्रधानता

लोकगीतमा स्थानीय लोकभाषा, लोकभावना, लोकवातावरणको प्रधानता पाइन्छ ।[20]

नेपाली लोकसाहित्यमा लोकगीतको पृथक भूमिका रहँदै आएको छ । यसको महत्व छुट्टै किसिमको छ । नेपाली लोकसाहित्यमा लोकगीत विधालाई पृथक बनाउनमा लोकगीतका विशेषताले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । लोकगीतलाई यसका विशेषताहरूले गर्दा नै सौन्दर्य प्रदान गरेको हुन्छ ।

३.४ लोकगीतका तत्वहरू

कुनै पनि संरचनामा नभई नहुने कुरालाई तत्व भनिन्छ ।[21] लोकगीत लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकगीतलाई अरूबाट छुट्याउने आधार पनि लय नै हो । लोकगीतको

[17]= ऐजन ।

[18]= ऐजन ।

[19]= ऐजन ।

[20]= ऐजन ।

[21]= ऐजन ।

संरचनालाई हेर्दा यस भित्र यिनै लय, कथपनपद्धति, सामाजिक भावभूमि, भाषा शैली आदि तत्वको समिश्रण पाइन्छ । लोकगीतको संरचना निर्माण गर्ने प्रमुख तत्वहरू यसप्रकार छन् ।

१. भाव वा विचार

लोकगीतमा लोकभावना र लोकविचारको अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । यसमा लोक समुदायको व्यापक अनुभवमा आधारित दुःख सुख, हर्ष विस्मात, प्रेम पीडा, उज्यालो अँध्यारो आँसु, हाँसो, विजय पराजय, उन्नति अवनति, मिलन विछोड, विरह वेदना आदिको सरल सहज, स्वभाविक र प्रभावकारी उद्‌गार ढङ्गले अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । यसमा कुनै पनि व्यक्तिगत भाव वा विचारको स्थान हुँदैन, यसमा सामूहिक भाव वा विचारको हुन्छ । लोकगीत सभ्य र साक्षर समाजबाट टाढा रहेका जनसमुदायको भावव्यक्ति भएकाले यसमा जटिल भाव वा विचारले स्थान पाएको हुँदैन । कुनै एक भाव वा विचारका अभावमा लोकगीतले मूर्त रूप नलिने हुँदा यसलाई एउटा अनिवार्य तत्व मानिन्छ ।[22]

२. उद्देश्य

लोकगीतको प्रयोजनलाई त्यसको उद्देश्य भनिन्छ । लोकगीतको उद्देश्य भनेको समाजभित्र लुकेर बसेका लोकोक्तिहरूलाई लयात्मक तरिबाटअभिव्यक्ति गर्नु रहेको छ । यसले गर्दा एउटा लोक समाजको सांस्कृतिक पहिचान अनुभूति अर्को क्षेत्रको लोक समाजले पनि गर्न सक्छ । सांस्कृतिक भाइचारको काम लोकगीतका माध्यबाट गराइनु यसको उद्देश्य रहेको छ ।[23]

३. भाषा

लोकगीत श्रुति परम्परामा चल्दै आएको ग्रामीण जनजीवनमा अत्यन्तै निकट रहेको हुनाले यसमा प्रयुक्त भाषा सरल र सहज हुनुका साथै ठेट, नेपाली शब्दहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । कुनै पनि भाषिक नियम व्याकरणको बन्धनबाट मुक्त रहेको

[22] ऐजन ।

[23] ऐजन ।

हुन्छ । भावानुकूल सरल, सहज शब्दावलीको प्रयोग यसको विशेषता हो । उपमा रूपक अनुप्रास आदि अलङ्कारको स्वाभाविक प्रयोग भएको हुन्छ । लोकगीतको भाषामा लाक्षणिकता र व्यञ्जनात्मकता पाइए पनि सरलता, बोधगम्यता र मधुरता यसका खास विशेषता हुन् । भाषा लोकगीतको अपरिहार्य माध्यम र भावलाई साकार पार्ने साधन भएकाले यसलाई लोकगीतको अनिवार्य तत्व मानिन्छ ।[24]

४. **शैली**

लोकगीतलाई श्रुतिमार्धुय बनाउनका लागि शैलीको पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । लोकको सहजतालाई लोकगीतको शैलीले छलङ्ग पार्छ । शैलीका कारण एउटा लोकगीत अर्को लोकगीतबाट भिन्न हुने र आफ्नो पहिचान देखाउन सक्ने हुन्छ । लोकगीतमा विभिन्न शैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ जस्तै वर्णनात्मक शैली, समूह गायन शैली र प्रश्नोत्तर शैली । यसमा उच्च र मध्यम शैलीको प्रयोग नभई साधारण शैलीको प्रयोग हुन्छ ।[25]

लोकगीत लोकसमाजको ऐना हो । लोकगीतलाई सुन्न मिठो र आकर्षक बनाउनका लागि लोक गीतका ततवहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । लोकगीतमा संरचना, लय, भाव र विचार, कथनपद्धति उद्देश्य र भाषाशैलीले यसको आन्तरिक तथा बाह्य पक्षलाई सौन्दर्यता प्रदान गरेको हुन्छ । माथि उल्लेखित तत्वहरू एक अर्कामा सम्बन्धित रहेर लोकगीतको भावपक्षलाई अझ गहिरो बनाइदिएको हुन्छ ।

३.५ लोकगीतको वर्गीकरण

नेपाली लोकसाहित्यमा लोकगीतको प्रमुख स्थान देखिन्छ । लोकसाहित्यको फाँटमा लोकगीत एक सम्पन्न विधा पनि हो । तराईका विशाल फाँट र बाक्ला बस्तीदेखि पहाडका खोच, कन्दरा एवम् हिमाली भेगसम्म फैलिएको यसको क्षेत्र व्यापक छ । साथै यसको भण्डार अपार छ । त्यसैले यसको वर्गीकरण गरेर विभाजन गर्नु एक कठिन कार्य हो । यो समयको प्रवाहमा निरन्तर बगिरहने नित्य सृजनशील

[24] ऐजन ।

[25] ऐजन ।

परिवर्तनशील मुख मुखैमा रचित एक स्वच्छन्द लयात्मक अभिव्यक्ति हो । नेपाल बहुजाति, बहुभाषी अनि बहुसांस्कृतिक राष्ट्र भएको कारण समय र संस्कृति अनुसारका विभिन्न गीतहरू प्रचलित छन् । कुनै गीतहरू कर्म अनुसार काम गर्ने बेलामा मात्रा गाइन्छन् भने संस्कार गीतहरू कर्मकाण्ड वा धर्म अनुष्ठान अनुसार प्रचलित छन् । नेपाली लोकसाहित्यका केही विद्वान्हरूको वर्गीकरणलाई यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यका साहित्यकार कालीभक्त पन्तका अनुसार लोकगीतलाई निम्न ९ प्रकारले वर्गीकरण गरिएको छ-[26] राष्ट्रस्तरीय गीत, ग्रामस्तरीय गीत, जिल्लास्तरीय गीत, जातिस्तरीय गीत, जातिभाषास्तरीय गीत, पर्वस्तरीय गीत, लोकनाट्यस्तरीय गीत, कार्यस्तरीय गीत, ऋतुस्तरीय गीत आदि ।

साहित्यकार मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलका अनुसार लोकगीतको वर्गीकरण यसरी गर्न सकिन्छ[27] :

(क) क्षेत्रीय आधारमा लोकगीतहरू

(ख) जातीय आधारका लोकगीतहरू

(ग) उमेरका आधारमा लोकगीतहरू

(घ) लिङ्गका आधारमा लोकगीतहरू

(ङ) सहभागिताका आधारमा लोकगीतहरू

(च) बनोटका आधारमा लोकगीतहरू

(छ) प्रस्तुतिका आधारमा लोकगीतरु

(ज) विषयका आधारमा लोकगीतहरू

(झ) आकारका आधारमा लोकगीतहरू

(ञ) समायका आधारमा लोकगीतहरू

---

[26] कालीभक्त, पूर्ववत्, पृ. १४८-१५०।

[27] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत् पृ. ९४ ।

नेपाली साहित्यका प्रखर व्यक्तित्व सत्यमोहन जोशीले लोकगीतलाई ८ प्रकारले बाँडेका छन् ।[28] ती हुन्- सामाजिक लोकगीत, भजनका रूपमा गाइन लोकगीत, चाडपर्वसँग समन्वय भएका लोकगीत, नृत्यसँग उनिएका लोकगीत, प्रेममय जीवनसँग गाँसिएका लोकगीत, कथा गाँसिएका लोकगीत, उत्सवमा झिकिने लोकगीत, युद्धक्षेत्रमा प्राण सञ्चार गर्ने लोकगीत आदि ।

चुडामणि बन्धुले सहभागिताका आधारमा लयगत आधारमा र प्रकार्यका आधारमा यसरी वर्गीकरण गरेका छन् ।[29]

१. सहभागिताको आधारमा - एकलगीत, दोहोरी गीत, समूह गीत

२. लयगत आधारमा - द्रुतलय, मध्यम लय, विलोम्बन लय

३. प्रकार्यको आधारमा - धार्मिक गीतहरू, संस्कार गीतहरू, ऋतु तथा पर्व गीतहरू आदि ।

यसरी लोकगीत सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न समयमा आ-आफ्ना तरिकाले लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन् । माथि उल्लिखित विद्वान्हरूको वर्गीकरण हेर्दा समग्रमा लोकगीतको वर्गीकरण यसरी प्रस्ट पार्न सकिन्छ :

१. बाह्रमासे गीत : रोइला घाँसे, यानीमाया, सालैजो, बारुलै आदि

२. संस्कार गीत : रत्यौली, खाँडो, सिलकी, मागल

३. धार्मिक गीत : आरती, भजन, कीर्तन आदि

४. नृत्यगीत : सोरठी, बालन, कौरा घाटु, मारुनी, देउडा आदि

५. श्रम गीत : जेठे, असारे

६. पर्व गीतः तीजे, देउसी, भैलो, मालसिरी फागु आदि

७. विविध ।

१. बाह्रमासे

[28] जोशी, सत्यमोहन, **हाम्रो लोकसंस्कृति**, (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०१४) ।

[29] चूडामणि बन्धु, पूर्ववत् पृ. १२१ ।

बाह्रमासे गीत लोकगीतका विभिन्न प्रकारमध्येको जनमानसमा निकै प्रचलित र सहज र सरल गीत हो । यसलाई सामान्य गीत, घाँसेगीत, भ्याउरे गीत र सामाजिक गीत पनि भनिन्छ । खास सामाजिक रीतिस्थिति, परम्परा, संस्कारसँग आबद्ध नभइकन कुनै समय विशेषलाई ख्याल नगरी झुम्रेझाम्रे लुगा लगाएर गाइने गीत हो । यो गीत जोकसैले जुनसुकै अवस्थामा प्रेम उमङ्गलाई, माया प्रितीलाई, सुख दुःखलाई युगल भाकामा वा एक्लै गाउँदै हिँड्दै वनपाखा घन्काउँदै बाह्रै महिना गाउने हुनाले बाह्रमासे भनिएको हो । भ्याउरे, जेष्ठे, चुड्का, रोइला, यानीमाया, बारुलै आदि गीतहरू बाह्रमासे गीत हुन् ।

नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चलतिरको प्रसिद्ध देउडा गीत एक महत्वपूर्ण बाह्रमासे दोहोरी गीत हो । "यो पश्चिम नेपालको प्रसिद्ध मनोरञ्जनात्मक खेल हो । यसमा एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको हात समाएर अनि एउटाले अर्कोमा पाइलासँग पाइला मिलाएर एकपाइलो थोरैभित्र र अर्को पाइलो त्यसपछिभित्र लिएर खेलिने यो खेलका खेलाडीहरू गोलाकार वृत्तमा हुन्छन्"[30] त्यसरी गोलाकारमा खेलिरहँदा पक्षविपक्षमा प्रश्नोत्तरका रूपमा एक अर्काका कमीकमजोरीमाथि व्यङ्गय गीत गाउने चलन छ । यही खेलका रूपमा गाइने लोकगीतलाई देउडा लोकगीत भन्ने चलन छ ।

बाह्रमासे लोकगीत अन्तर्गत रोइला गीत पनि एक महत्वपूर्ण हो । कतै कतै यसलाई चुड्का पनि भन्ने चलन छ । रोइला गीत गाउनका लागि स्याङ्जाको आँधीखोला निकै प्रसिद्ध छ । यो गीत गाउनका लागि त्यस ठाउँका र मानिसहरू निकै सिपालु छन् । प्राय यो गीत केटा र केटीबीच दोहोरी शैलीमा गाइन्छ ।

यसप्रकारका बाह्रमासे गीतहरू नेपालका हरेक भेकहरूमा प्रचलित छन् । बाह्रै महिना फुल्ने बाह्रमासे फूलझैं मान्छेको मनलाई मोहनी लगाउने शक्ति यी गीतहरूमा देखिन्छ । झर्रा ठेट नेपाली शब्दहरूको प्रयोग, निपात र अनुकरणबाट शब्दहरूको बाहुल्यता यी गीतहरूमा भेटिन्छ । विभिन्न थेगाहरूको प्रयोगले यी गीतहरूलाई झन रसिलो भरिलो र सुमधुर बनाएको देखिन्छ ।

---

[30] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ९२ ।

२. संस्कार गीत

नेपाल एक हिन्दू राष्ट्र हो । हिन्दू जीवन दर्शनमा धर्मको महत्वपूर्ण स्थान छ । हाम्रो धर्म र संस्कृतिको आधारमा जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्तका हरेक कर्महरू धार्मिक विविध विधान सम्मत छन् । हाम्रो धर्मशास्त्रका अनुसार विभिन्न प्रकारका संस्कार कर्महरू (विवाह व्रतबन्धु, जन्म, कर्म, मृत्यु) प्रचलित छन् । यस अवसरमा विभिन्न प्रकारका गीतहरू गाउने चलन छ । शास्त्रीय विविध विधानसँग सम्बन्धित संस्कारगीतहरू नेपाल अधिराज्यभरि प्रचलित छन् , जस्तो कर्णाली प्रदेशको मागल गीत पनि शुभकार्यमा शुभसाइत जुटाउने ध्येयले गाउने गरिन्छ । यस्तै अन्य क्षेत्रका फाग, सगुन रत्यौली गीतहरू संसकार गीत हुन् ।

३. धार्मिक गीत

व्रतसँग सम्बन्धित गीतहरू मूलतः धार्मिक भावनाले ओतप्रोत भएका हुन्छन् र ईश्वरीय चिन्तनमा स्तुति गानमा केन्द्रित हुन्छन् । हाम्रो हिन्दू आर्दशमा पूजा, पाठ, जागा कीर्तन तीर्थ र व्रत आदि अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेका छन् । सुदूरपश्चिमको डोटी भेगमा प्रचलित भोलाउलो एक महत्वपूर्ण धार्मिक गीत हो । यो गीत गाउने पनि निश्चित समयमा र पर्व भएको बुझिन्छ । त्यसको प्रयोग गौरा वा अन्य धार्मिक पर्वका बेला मन्दिरमा देवी देवताको दर्शन गर्दा यज्ञकुण्डको प्रदक्षिणा गर्दा, पवित्र नदीमा स्नान गर्दा रातभर जाग्राम बसी बिहान समापन गर्दा आदि अवसरमा यो गीत गाउने गरिन्छ भनी उल्लेख छ ।[31]

विभिन्न मठमन्दिरमा नित्यकर्मका रूपमा वा स्वय व्यक्तिले घरमै पूजाआजा लगाएका बेलामा पूजा गर्दा ज्योति बालेर वा धूप बालेर उच्चारण गरिने मन्त्रहरू तथा गाउने गीतलाई आरती भनिन्छ । त्यस्तै धार्मिक पूजाका अवसरमा पूजा गरिएका देवदेवताहरूको शक्ति सार्मथ्य र महिमाको बयान गर्दै भक्तजनहरूले गाउने गीत भजन हो । यो गीत विशेष गरेर ब्राह्मण क्षेत्रहरूको समाजमा प्रचलित छ । यो गीत गाउँदा खैजडी मुजुरा बजाइन्छ ।

---

[31] ऐजन ।

४. श्रम गीत

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । यहाँका अधिकांश मानिसहरू शारीरिक श्रम गर्दछन् । यहाँका श्रमिकहरू अहोरात्र दश नङ्ग्रा खियाएर श्रम गर्न विवश छन् , जतिसुकै पसिना चुहाएर, आफ्नो जिन्दगीलाई माटोमै मिलाएर काम गरे पनि उनीहरूलाई एक छाक टार्न धौ धौ परिरहेको हुन्छ । आफ्नो शारीरिक थकान लयानुभूतिमा लठ्ठिएर थकावटको खास पत्तै नपाउन र सबै साथी संगीहरूबीच गीतको माध्यमबाट मित्रता र सहकर्मीको भाव सम्प्रेषित गर्न यो गीत गाउने गरिन्छ ।

श्रम गीतहरूमा जेठेगीत, असारेगीत, दाइँगीत, रसियागीत आदि पर्दछन् । जेठमा घैया गोड्दा , धानको बीऊ राख्दा, मकै गोड्दा गाउने गीतहरू जेठे गीतहरू हुन्छन् । जेठे गीत नारीहरूले गाउने एकल गीत हो । यसमा कुनै बाद्यवादनको प्रयोग हुँदैन । त्यसैगरी असारे गीत कृषकसँगै सम्बन्धित ऋतुकालीन कर्म गीत हो । असारका समयमा हली खेताला र खेताली र बाउसेहरू बीच घोचपेच तथा रङ्गरसका कुराहरूमा आधारित अभिव्यक्तिहरू असारेगीतका रूपमा व्यक्त हुन्छन । दाइँगीत किसानहरूले दाइँगर्दा दयेराहरूले गाउने गीत हो । यो गीत पुरुषप्रधान गीत हो । क्षेत्र अनुसार दाइँगीतको भाका फरक फरक भए पनि यसको मूलभाव भने एउटै पाइन्छ । “यस्ता गीतको मूल भाव सहकाल होस् भन्ने रहन्छ मंसीर महिनामा गाइने हुँदा यसलाई मंसीरे गीत पनि भनिन्छ भने दाइँ गर्नेहरूले गाउने हुँदा दयेरे गीत पनि भनेको पाइन्छ ।”[32]

५. पर्वगीत

विभिन्न चाडपर्व, उत्सव समारोह आदिमा गाइने गीतहरूलाई पर्वगीत भनिन्छ । देउसी, भैलो, मालसिरी, तीज गौरा सैरेली आदि गीतहरू पर्वगीतहरू हुन् । गौरा सुदूरपश्चिमको एउटा महत्वपूर्ण सांस्कृतिक पर्व हो । यही पर्वको अवसरमा गाउने गीत नै गौरा गीत हो । त्यस्तै भेरी नदीको सेरोफेरोमा गाउने अर्को गीत सैरेली हो । अर्को महत्वपूर्ण पर्वगीत हो तिज गीत । हिन्दू नेपाली नारीहरूको महान चाड

---

[32] ऐजन ।

तिजका अवसरमा गाउने गीतलाई तिज गीत भनिन्छ । प्रायःजसो भदौ महिनामा तिज पर्ने भएकाले र भदौमा गाउने भएकाले भदौरे गीत पनि भनिन्छ । तिजका समयमा अधिकांश महिलाहरू माइती गएका हुन्छन् र उनीहरू एक ठाउँमा जम्मा भएर सामूहिक रूपमा तिज गीत गाउने गर्दछन् । धेरैजसो महिलाहरू माइती घर जाने हुँदा उनीहरू स्वतन्त्ररूपमा आफ्ना दुःख विरह वेदना, सासू ससुराका व्यवहार आफूले भोगेका चन्द्रविलापहरू गीतमार्फत व्यक्त गर्ने गर्दछन् ।

३.६ निष्कर्ष

नेपाली लोकसाहित्यलाई फराकिलो बनाउनमा लोकगीतको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । लोकगीत नेपाली लोकसमाजको आत्मको साथै शास्त्रीय सङ्गीतको मूल स्रोत पनि हो । लोकगीत लोकजनजिब्रोबाट अभिव्यक्त भएको अभिव्यक्ति हो । यसलाई कसैले निर्माण गरेको होइन र बनाएर पनि बन्दैन । यो युगौँयुगदेखि जनजिब्रोमा झुण्डिदै आएको मौखिक अभिव्यक्ति हो, जसलाई आज हामीले पनि अँगिकार गर्दै आएका छौँ ।

तिनै लोकजीवनका जनजिब्रोमा झुण्डिएका अभिव्यक्तिहरूलाई लोकसाहित्यका लेखक तथा अनुसन्धानकर्ताहरूले सङ्कलन गरेर आफ्नो भाषामा लोकगीतका परिभाषा यसका प्रकार, तत्व र संरचनात्मक विधि विधानको बारेमा व्याख्या विश्लेषण मात्र गरेका हुन् । यसका मुख्य अभियानकर्ता भनेका त तिनै ग्रामीण क्षेत्रका लोकजन नै हुन् । नेपालको पूर्वमेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म आ-आफ्नै किसिमका लोकसंस्कारहरू छन् । ती संस्कार, मेला, पर्वमा आ-आफ्नै शैलीमा मनका उत्पीडन दुःख, वेदना र हाँस खेलका कुरा, माया प्रेमका कुराहरू लोकगीतका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् । यसरी नेपाली लोकसाहित्यलाई फराकिलो बनाउन लोकगीतको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

चौथो परच्छेद

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन

४.१ परिचय

स्याङ्जा जिल्लाको उत्तर पश्चिम भेगमा अवस्थित यो उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र प्राचीन कालदेखि नै लोकसङ्गीतका दृष्टिले उवर्र मानिन्थ्यो । विशेष गरी प्राचीन समयमा यातायातको असुविधा भएकाले बटौलीमा नुन तेलका लागि पर्वत, बागलुङ, म्याग्दी आदि क्षेत्रका मानिसहरू आँधीखोलाको मूलबाटो भएर आवतजावत गर्ने हुनाले लोकसङ्गीतको सङ्गम स्थलका रूपमा यो क्षेत्र चर्चित भएको पाइन्छ । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा निर्धारण गरिएका चार गा.वि.स. क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मुख्य ब्राह्मण, क्षेत्री भाट, गुरुङ, दमाई, कामी र सार्की) आदि जनजातिहरूमा प्रचलित विभिन्न खाले लोकगीतहरू रहेका छन् । जुन जातीय भाषीय र संस्कारगत विविधताले युक्त छन् । यस क्षेत्रमा मुख्य रूपमा चर्चा कमाएको रोइला भाका हो भने अन्य प्रशस्त लोकभाकाहरूको पनि यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा आ-आफ्नै विशेषता रहेको पाइन्छ । विशेषगरी ब्राह्मण, क्षेत्री समुदायमा प्रचलित भजन, चुड्का आरतीगीतहरू विभिन्न यज्ञ व्रत वा यस्तै पुन्नितकार्यको अवसरमा गाइन्छ । यसैगरी सालैजो र यानीमाया गुरुङ समुदायमा बढी प्रचलित रहेका गीत हुन् । यस्तै काम गर्दाको बखत थकाई मेट्न वा कामको पीडालाई विर्सेर निरन्तरता दिन काम गर्दै गाउँदै गरिने कर्मगीतहरूमा असारेगीत, दाइँगीत र भदौरेगीत पर्दछन् । जनुसुकै समयमा पनि वनपाखा, घाँस दाउरा, मेलापात जाँदा गाइने विभिन्न बाह्रमासे गीतहरू पनि यस क्षेत्रका प्रचलित गीत हुन् । झ्याउरे लयका विभिन्न गीतहरूको साथै, ठाडो भाका, बारुलै भाका, साइँलो साहिँली भाका, गोठाले गीतहरू यस क्षेत्रमा बाह्रैमास घन्किन्छन् । विभिन्न चाडपर्व अनुसार देउसी भैलो, तिजे मालसिरी आदि गीतहरू तिनै चाडपर्वको अवसरमा मात्र गाइन्छन् भने मानवीय संस्कार अनुसारका रत्यौली, खाँडो, सिलोक आदि गीतहरू पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् । यी सम्पूर्ण लोकगीतहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.२ उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको वर्गीकरण

नेपाल बहुजाति, बहुभाषी अनि बहुसांस्कृतिक राष्ट्र भएको कारण समय र संस्कृति अनुसारका विभिन्न गीतहरू प्रचलित छन् । कुनै गीतहरू कर्म अनुसार काम गर्ने बेलामा मात्रा गाइन्छन् भने संस्कार गीतहरू कर्मकाण्ड वा धर्म अनुष्ठान अनुसार प्रचलित छन् । नेपाली लोकसाहित्यका केही विद्वान्हरूको वर्गीकरणलाई यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ । सोही वर्गीकरणका आधारमा यस क्षेत्रका लोकगीतको वर्गीकरण यसरी गर्न सकिन्छ ।

१. स्थानीयताको आधारमा

स्थानीयताका आधारमा लोकगीतका प्रकारहरू निर्धारण गर्दा स्थान वा ठाउँलाई प्रमुखता दिइन्छ । यस क्षेत्रका लोकभाकाहरू आँधीखोले, लौसीबोटे, बँगेली, ठाडो भाका र करपुटारे आदि पर्दछन् ।

२. जातीय आधारमा

यस क्षेत्रमा ब्राह्मण, क्षेत्र, दमाई , कामी आदि मिश्रित जातजातिको बसोवास रहेको छ । जाति विशेष अनुसार यस क्षेत्रमा गाइने लोकगीतहरू यसप्रकार छन् :

ब्राह्मण क्षेत्रीले गाउने गीत चुड्का, भजन, कीर्तन पर्दछन् भने गुरुङमगर जातिले गाउने गीतमा सालैजो, यानीमाया आदि पर्दछन् । त्यस्तै गाइने जातिले गाउने गीतमा गाइने गीत पर्दछ भने दमाईले गाउने गीतमा दमाई गीत पर्दछ ।

३. सहभागिताका आधारमा

एक्लैले गाउने गीत घाँसे, झ्याउरे, जेठे, चुड्का आदि हुन् । दुईजनाले सवालजवाफ गरी गाउने गीत यानीमाया, सालैजो रोइला जस्ता गीतहरू दोहोरी गीत हुन् । समूहमा गाइने गीतहरू जस्तै देउसी, भैलो, सालैजो आदि सामूहिक गीतमा पर्दछन् ।

४. उमेरका आधारमा

मानिसहरूको उमेर अनुसार यस क्षेत्रमा विभिन्न लोकगीतहरू गाउने गरिन्छ । बालबालिकाहरूका लागि गाइने र बालबालिकाले गाउने गीतलाई बालगीत भनिन्छ । जस्तै : चीँ मुसी चीँ , ताराबाजी लैलै

युवायुवतीहरूले गाउने प्रेमगीत, विरहगीतका लोकगीतलाई युवागीत भनिन्छ । जस्तै : सालैजो, रोइला, ख्याली आदि । त्यसैगरी बुढापाकाहरूले गाउने गीतलाई वृद्धागीत भनिन्छ जस्तै : भजन, कीर्तन आदि ।

५. लिङ्गका आधारमा

लिङ्गका आधारमा लोकगीतका प्रकारहरू निर्धारण गर्दा नारी वा पुरुष को हो भन्ने पक्षलाई प्रमुखता दिइन्छ । महिलाहरूले गाउने गीतलाई नारीगीत भनिन्छ । जस्तैः तिजे, रत्यौली भने पुरुषरुले मात्र गाउने गीतलाई पुरुष गीत भनिन्छ । जस्तै : देउसी, दाइँगीत आदि । त्यसैगरी नारीपुरुष दुवैले गाउने गीतलाई नारीपुरुष गीत भनिन्छ । जस्तै : झ्याउरे, असारे आदि ।

६. विषयगत आधारमा

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न आधारमा यस क्षेत्रका लोकगीत वर्गीकरण गरे पनि विषयगत आधार नै बढी प्रभावकारी देखिन्छ । त्यसैले यही विषयगत आधारमा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका लोकगीतको वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

बाह्रमासे गीत	कर्मगीत	पर्वगीत	धार्मिक गीत	संसकार गीत
गोठाले, रोइला, सालैजो, यानीमाया, बारुलै, झ्यारे साइँलो, निरजाले आदि गीत	असारे, भदौरे, दाइँगीत आदि	तिजे, देउसी भैलो आदि	आरती, भजन	रत्यौली, सिलोक गीत

४.२.१ बाह्रमासे गीत

बाह्रमासे गीत भन्नाले बाह्रमास अर्थात् बाह्रै महिना सदाबहार चलिरहने गीतहरू हुन् । यसलाई एउटी नारीले आफ्नो विरहलाई समय अनुसार लयात्मक ढङ्गले अलाप्ने प्रक्रिया हो भन्दछन् ।[३३] यी गीतहरू पनि विभिन्न लय र ढाँचाका छन् । यस्ता बाह्रमासे गीतमा लय वा तालको अनिवार्यता नहुने हुनाले मेलापात, वनपाखा, अर्मपर्म, ढिकीजाँतो गर्दा पनि सजिलै गाउन सकिन्छ । सहभागिताका आधारमा एकल, सामूहिक, एकोहोरी, दोहोरी जुनसुकै रूपमा पनि गाउन सकिन्छ । यस क्षेत्रको अध्ययन गर्दा अत्याधिक लोकगीतहरू बाह्रमासे गीत अन्तर्गत समावेश भएका छन् । यस्ता बाह्रमासे गीतहरूमा गोठालेगीत, बालगीत, रोइला, बारुलै गाइने गीत, सालैजो, यानीमाया साहिँलो दाइ, सुनिमाया र झ्याउरे लय अन्तर्गत पर्ने विभिन्न बोलका गीतहरू पर्दछन् । जलाई यसरी निम्नअनुसार वर्णन गर्न सकिन्छ ।

१. गोठाले गीत

यो गीत विशेष गरी गोठालाहरूले गाउने भएकाले यसको नामकरण पनि गोठाले गीत भएको हो । गाइबाख्रा चराउन जाँदा, घाँस दाउराका लागि वन जाँदा मेलापात लेकबेसी र उकाली ओराली गर्दा भेडाबाख्रा खेद्दै गाई गोरुको पुच्छर समाउँदै गाइने गीत नै यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका गोठाले गीत हुन् । आजकल त्यति धेरै मात्रा गोठाले गीतहरू प्रचलित नभए पनि आंशिक रूपमा प्राचीन गोठाले गीतका नमुनाहरू भेटिन्छन् । पल्ला गाउँका साहिँला दाईलाई गाईबाख्रा चराउन बेसीतिर झर्नु है भनेर वल्ला गाउँकी कान्छीले यसरी भन्छिन् -

भोलि पनि लिए बाख्रा गाई
बेसीतिर झरे है साइला दाई
चर्को लाग्यो घाम,
शीतल बस्नलाई चौतारीमा जाम् ।

[३३] चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, २०५८, पृ. १२८ ।

आउँला माया म नजर लाउँदै

पात बजाउँदै गाईबाखा चराउदैँ

चर्को लाग्यो घाम,

शीतल बस्नलाई चौतारीमा जाम ।

प्राचीन समयमा यस्ता गीतहरू धेरै प्रचलित थिए तर पछि आएर गाउँले मानिसहरू सहरतिर पलायन अनि शिक्षाको विकाससँगै केटाकेटीदेखि युवापिँढी समेत विद्यालय केन्द्रित हुनाले गोठालो जाने, लेकबेसी, उकाली ओराली गर्ने समेत हटिसकेको पाइन्छ ।

गोठाले गीतहरूमा ताल वा वाद्यको आवश्यकता रहँदैन धेरैजसो विरहका भाकाहरू नै प्रचलित देखिन्छन् । यस्ता गीतहरू एकोहोरी वा दोहोरी दुवै प्रकारका पाइन्छन् । लयात्मक हिसाबले लामो लयका गीतहरू बढी मात्रामा पाइन्छन् ।

२. बालगीत

बालबालिकाहरूका लागि गाइने र बालबालिकाहरूले गाउने लोकगीतलाई बालगीत वा शिशुगीत भनिन्छ ।[३५] यस्ता बालगीतहरू बालकहरूले आफैले रचना गरेर गाउन पनि सक्छन् र परम्परित सुनेर पनि गाउन सकिन्छन् । विशेष गरी बालबालिकाहरू रोएको बेला फकाउन र खेलाउनका लागि गाइन्छन् भने स्वतःस्फूत रूपमा केटाकेटीहरू जम्मा भई रमाउँदै र खेल्दै गाउँछन् । बाद्य र नृत्यको भूमिका न्यून रहने यस्ता गीतहरूमा अभिनयको मिश्रण पाइन्छ । जस्तै :

चीँ मुसी चीँ

मुसीले खायो धान

काट मुसाका कान

तिम्रा बाबा हाम्रा बाबा

[३५] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ८१ ।

चरीमार्न गए

तिम्लाई टाउको मलाई पुच्छर

हा .... हा.... भूर्र ।

विशेष गरी समूहगत रूपमा गाइने बालगीतहरूमा कुनै अर्थहीन शब्दहरूको पनि प्रयोग पाइन्छ । बाल भाषाको प्रयोग लयात्मक विविधता अभिनय र नृत्यको समिश्रण, मनोरञ्जनमूलक र शैक्षिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउने खालका अभिव्यक्तिहरू पनि पाइन्छन् ।

३. गाइने गीत

गाइनेहरूको हृदयबाट निस्केको स्वच्छन्द उद्‌गार नै गाइनेगीत हो । यो प्राचीन समयदेखि गन्धर्व जातिहरूले आफ्नो पेसागत रूपमा पाएको कर्म पनि हो । पृथ्वीनारायण शाहका पालाभन्दा अघिदेखि नै थुम थुम र कोट कोटका राजा रजौटाहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने र युद्धको समयमा फौजका लागि उत्तेजना प्रदान गर्ने वीर रसका कर्खा गीत गाउँदै नेपालको पश्चिम पहाडी भागमा गाइने जातिले आफ्नो प्रभाव जमाएका हुन् ।[35] यसै अनुसार स्याङ्जा जिल्लामा पनि सतौकोट, भीरकोट, नुवाकोट, जस्ता थुम र कोटहरूमा विभिन्न रजौटाहरूले राज्य गर्दथे । त्यसबेला देखि यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि गाइनेहरूले विभिन्न राजा महाराजाहरूको गुणगान सामाजिक चालचलन विदेशिएका नेपालीको कथा व्यथालाई गीतमा उनेर घर घरमा गाउँदै हिँड्दथे र जीविकोपार्जनका लागि फाँक, मुठी, रूपैया, पैसा उठाउथे । गाइनेहरू अझै पनि गाउँ गाउँमा आफ्नो सारङ्गी भिरी सामाजिक घटना, भर्ती हुन जाने लाहुरेको कथा व्यथाका गीतहरू गाउँदै आफ्नो पेसालाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । आफ्नो दुःखी कर्मप्रति खेद प्रकट गर्दै विरहका भाकासँगै कुर्लने यी गाइनेका गीतहरू मर्मस्पर्शी हुन्छन् । जस्तै :

माछीलाई छपक्कै जाल पनि

म दुःखीलाई आउँदैन काल पनि

[35] धर्मराज थापा, **नेपाली लोकगीतको विवेचना**, (काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि. २०४१), पृ. ६ ।

कालीलेक कैलासमा रुखमाथि रुख

जहाँ जान्छौ दुखियालाई दुखैमाथि दु:ख

कोही भन्छन् शिलाङ्ग जानी कोही भन्छन् वर्मा

मागी मागी खाने रैछ यो गाइनेको कर्म

मागी खान गरिबको केको थियो शर्म ।

यस्ता गाइने गीतहरूमा सामाजिक घटनाहरूको वर्णन, राजा महाराजाहरूको कथा वर्णन, युद्ध वर्णन र मनोरञ्जनमूलक लोकभाकाहरूको रमाइलो प्रस्तुति जस्ता विशेषताहरू पाइन्छन् भने वाद्यवादनमा सारङ्गी, मादल वासुरीको प्रयोग, एकल भाका, रेलिमै, बरै कठै जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले यी गीत कर्णप्रिय हुन्छन् ।

४. रोइला गीत

रोइला गीत नेपालको पश्चिमाञ्चलमा निकै लोकप्रिय गीत हो । विशेष गरेर गुल्मी, स्याङजा, कास्की पाल्पा आदि क्षेत्रहरूमा विभिन्न अवसरमा बाह्रैमहिना गाउने गरिन्छ । यस गीतलाई कतै ख्याली, कतै चुड्का त कतै रोइला पनि भन्ने गरिन्छ । आँधीखोला क्षेत्रमा प्रख्यात भएको यो रोइला गीत विशेष गरी पूजाआजा, व्रतबन्ध, स्वस्थानी व्रत, सप्ताह आदि कार्यमा रातैभरि दोहोरी गाउने चलन छ । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित रहेको यो रोइला भाका चुड्के अर्थात् छोटो लय र लामो लय गरी २ प्रकारले गाइन्छ ।

५. छोटो चुड्के लय

रोइला भाकाले यो चुड्के लयमा दुई पाउ हुन्छन् र पछिल्लो पाउ दोहोऱ्याइन्छ । खैजडी, मुजुरा, मादलको तालमा छड्के नाच्ने खालको यो गीत पूजाआजामा भक्ति भावपूर्ण रूपले भगवानका नाममा गाइन्छ । यही गीतलाई चुड्का भनेर पनि चिनिन्छ । आँधीखोला भन्दा बाहिरका क्षेत्रमा आँधीखोले रोइला भनेर गाइन्छ । चुड्का लयका गीतहरू जस्तै :

- खोइ बाटो खनेको

  स्वर्ग जाने भनेको ।

- भक्ति भावनाले
  मुक्ति हुन सजिलो
  मुक्ति हुन सजिलो
- उधै सललल
  गंगाजल निर्मल,
  गंगाजल निर्मल

यस्ता चुड्के रोइला गीतहरूमा वाद्य र तालको प्रयोग, नृत्यको प्रधानता भक्तिभावपूर्ण गीत, सामूहिक गायन जस्ता विशेषताहरू पाइन्छन् ।

क. लामो लय

लामो लय गरेर गाइने रोइला गीतहरू आँधीखोला क्षेत्रमा अति प्रचलित छन् । खैजडी, मुजुरा र मादलको तालमा एकोहोरी, दोहोरी वा सामूहिक सबै तरिकाले यी गीतहरू गाइन्छ । प्राचीन समयदेखि नै रोइला भाकाका दोहोरी गाउने प्रचलन थियो । जस्तै :

बोल बोल माया, बोले हाँसे हुनी हो

मरे माटो मुनि हो ।

बोलौँ भने पनि, बोली छैन लयालु

खै के बोलौँ मायालु ।

बोल बोल माया तिम्रै बोली राम्रो छ ।

सुन्ने इच्छा हाम्रो छ ।

यसरी विभिन्न लयात्मक प्रकृतिका रोइला गीतहरूमा बाद्य र तालको प्रयोग, नृत्य प्रदान भक्तिभाव एवम् विरहको अभिव्यक्ति, एकोहोरी, दोहोरी एवम् सामूहिक गायन जस्ता विशेषता रहेका छन् ।

ख. सालैजो

सालैजो भाका विशेष गरी गुरुङ समुदायमा अति प्रचलित गीत हो । गीतको टुक्कामा सालैजो थेगो प्रयोग गरेर गाइने गीत नै सालैजो गीत हो । स्याङजा जिल्लाको यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा गुरुङ्ग बस्ती प्रशस्तै भेटिन्छन् । यिनै गुरुङ जातिमा प्रचलित सालैजो गीत पनि प्राचीन समयमा कास्की, पर्वत, बागलुङ, बेनीका मानिसहरू आँधीखोलाको बाटो भएर बटौलीतिर झर्दा नै उनीहरूले यस क्षेत्रमा भित्राएका हुन् भन्न सकिन्छ । बाँगे फड्के, सेतीदोभान र चिलाउने बासका गुरुङहरू घान्द्रुकबाट बसाई सरेर आएका हुन भन्ने भनाइ छ र यसैगरी उनीहरूले बसाई सराइसँगै आफ्ना लोक संस्कृतिलाई पनि सँगै ल्याएका हुन् । विशेष गरी कुनै मेला वा पर्वको अवसरमा जमघट भई गाइने यस्तो सालैजो गीत रातैभर पनि गाउन सकिन्छ । गुरुङ समुदायमा हुर्किएको यो भाका आजभोलि सबै ठाउँमा लोकप्रिय बन्दै आएको छ । जस्तै केही सालैजो गीतका उदाहरणहरू :

एकल हा .... रमाइलो लाग्छ मायाको घर सालैजो, त्यो डाडाको पाखैमा

समूह हा .... त्यो डाडाको पाखैमा

एकल हा.... नम्बरी सुन पुर्नेको जून सालैजो, बस्यो तिमी आँखैमा ,

समूह हा..... बस्यौ तिमी आँखैमा

एकल हा..... माथिमा पर्‍यो देउराली डाँडा सालैजो, तल पर्‍यो तिखाचुली

समूह हा...... तल पर्‍यो तिखाचुली ।

एकल हा ...... हेरिरौ जस्तो लाग्छ नि माया सालैजो, संसारलाई भुली,

समूह हा...संसारलाई भुली

यसरी विभिन्न लयका सालैजो थेगोलाई अगाडि पछाडी राखेर गाइन्छ । बाद्यवादनमा खैजडी, मुजुरा, मादल आदिको प्रयोग हुने यस गीतमा कहिलकाहीँ थपडीको प्रयोग मात्रै गरेर पनि मनोरञ्जन लिन सकिन्छ । एकोहोरी, दोहोरी, एकल र

सामूहिक गायनमा गाउन सकिने यो गीत गुरुङ मगर जातिमा प्रचलित हुन । लयगत विविधता हुनु मनोरञ्जनात्मकता यसका मुख्य विशेषता हुन् ।

६. यानीमाया

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित यानीमाया गीत परापूर्वकालदेखि नै सालैजो भाकासँग विकसित भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको बाँगेफड्के गा.वि.स. का गुरुङ समुदायमा यो गीत बढी प्रचलित छ । यो गीत लामो लयमा अत्यन्त रागात्मक पाराले गाउँछन् । वाद्य र नृत्युको त्यति प्रभाव नपर्ने, यस गीतमा थकित अवस्थामा जस्तो मसिनो स्वरले एकोहोरी वा दोहोरी दुवै प्रकारले गाउन सकिन्छ । सुरुमा एउटाले गीत झिक्छ त्यसपछि अरूले छोप्दै बीच बीचमा यानीमाया थेगोको प्रयोग गर्दै गाइन्छ । यसका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन् ।

हा ... माथि लेक पञ्चासेमा यानीमाया
जोगी बस्यो ध्यानमा यानीमाया
हा .... सुख होला भन्दा भन्दै यानीमाया ,
सुकिसक्यो ज्यान यानीमाया ।
हा..... थाकखोलाको मार्फा भोटे यानीमाया ,
घुमी बस्यो ताल यानीमाया
हा.... के लेखेछ भावीले नि यानीमाया
सधैं जोगी चाल यानीमा

समग्रमा भन्नुपर्दा लामो लय तानेर गाइने रागात्मक प्रस्तुति, वाद्य वा नृत्यको अनिवार्यता नरहने, लयात्मकता, सामूहिक, एकोहोरी, दोहोरी दुवै गायन प्रक्रिया भावनात्मक प्रवलता एवम् व्यङ्गयात्मकता यस यानीमाया गीतका विशेषता हुन् ।

७. बारुलै भाका

यो गीत उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको पुरानो भाका हो । यस क्षेत्रको पुराना लोक गायक गायिकाहरू यो गीत गाउन सिपालु छन् । अत्यन्तै सुस्तगतिमा गाइने बारुलै जोडिएको रोइला गीतमा मादलको ध्वनि पनि गीतको भाका अनुरूप हुन्छ । “खङ्-पङ्

पक्... पक्कुम ..." मा सुनिन्छ ।[36] यो गीत पनि लामो लय तानेर बीचमा बारुलै थेगो थपी गाइन्छ । आजकलको लोकदोहोरीको माहोलभित्र यस्ता बारुलै, यानीमाया, साहिँलो दाइँ जस्ता पुराना भाकाहरू लोप भइसकेका छन् । लयात्मक, अभिव्यक्ति, प्रेम र विरहको प्राचुर्यता, एकल वा सामूहिक एकोहोरी वा दोहोरी दुवै तरिकाले गाउन सकिने यो गीत गुरुङ ब्राह्मण, क्षेत्री आदि समुदायमा नै प्रचलित गीत हो । यसका केही उदाहरणहरू तल दिइएका छन् -

चैत लायो बारुलै हुरी र बतास,
हितको माया बारुलै खैकुन्नि कता छ ।
संसारैमा बारुलै मैरैछु दुःखी
मर्छु क्यारे बारुलै उमेरै नपुगी ॥

यसरी लामो लय तानेर गाइने गाउनलाई सजिलो, वाद्यवादनको न्यून प्रयोग यस गीतको विशेषता हो । आजको लोकदोहोरी मावलमा यस्ता पुराना भाकाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

८. झ्याउरे गीत

झ्याउरेको व्युत्पत्तिमूलक अर्थपूर्ण शब्द थाहा हुन सकेको छैन । यसबारे धेरैले अड्कल र अनुमान गरेर झ्याउरेको अर्थ खोतल्ने प्रयास गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार झ्याउ बटुल्दा बटुल्दै वनमा रचिएको गीत, झामरसबाट झाम्रे हुँदै झ्याउरे भएको गीत, झ्याउरेहरूले गाउने गीत, झुम्रेझाम्रे लुगा लगाएर गाइने गीत, झ्याउँकिरीको आवाज जस्तै झ्याउँ झ्याउँ गरी गाइने, झामकर लगाई गाइने गीत आदिका रूपमा झ्याउरेलाई अर्थ्याइएको पाइन्छ । तर यी "माथिका सबै व्युत्पत्ति र अर्थ अनुमानित हुन"[37] भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस्ता गीतहरू गाउनका लागि कुनै मेला पर्व, कुनै धार्मिक अनुष्ठान आवश्यकता पर्दैन यस्ता गीतहरू गाउँघरमा मेला, पात गर्दा पानी पँधेरो ढिकीजाँतो गर्दा झाम्रेझुम्रे लुगा लगाएर नारी, पुरुष, बालवृद्ध जो कोही पनि गाउन सक्छन् । लामो, छोटा, टुक्का युक्त, टुक्का विहीन,

[36] विश्वप्रेम अधिकारी , **आँधीखोले लोकसाहित्यको प्रस्तुति र विश्लेषण**, (सतौचण्डी ग्लोबल अफसेट प्रेस २०५९) ।

[37] मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ८६ ।

एकोहोरी, दोहोरी आदि प्रकारका झ्याउरे गीत गाइन्छ । नेपालको मध्य पहाडी क्षेत्रमा अति प्रचलित यस झ्याउरे गीतका विभिन्न भाकाहरू यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि सर्वाधिक लोकप्रिय र प्रचलित रहेका छन् । यस क्षेत्रका केही झ्याउरे गीतहरू :

यो मायाले के गऱ्यो खैत

भैन भेट म धाउँदै नआइत

छ्याप्प काटी निगाली चुयो

लाग्छ माया लागेर के पुयो

यस गीतका विषयवस्तु धेरैजसो माया प्रेमका नै हुन्छन् । मादलको तालमा चोटिलो र रमाइलो प्रस्तुति हुने चुड्किलो नृत्य हुने, द्रुत लयमा गाइने, उमेर अवस्थाले विशेषगरी ठिटाठिटीहरूको सहभागिता रहने यस झ्याउरे गीतका विशेषता हुन् । झ्याउरे लयका विभिन्न लयका अन्य भाकाहरू पनि छन् । जस्तै निरजाले, नैनारेशम, हो नि बरै, सानु फूलमाया, निरमाया भाकाका गीतहरू उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा अहिले पनि निकै चर्चित छन् । यस्ता केही गीतहरू यसप्रकार छन् ।

९. नैनारेशम

यो भाका निकै पुरानो समयदेखि अहिलेको लोकदोहोरी संसारभित्र आफ्नो स्थान कायम राखेको छ । यस भाकामा युवापुस्ताका तरुनी तन्नेरीको भावना व्यक्त गर्दै एकोहोरी दोहोरी तरिकाले गाउन सकिन्छ ।

१०. निरजाले

यो गीत आँधीखोला क्षेत्रको परम्परादेखि आजसम्म प्रचलित गीत हो । निरजाले भाका एउटा थेगोको रूपमा बीचबीचमा निरजाले थेगोको प्रयोग गरी गाउने गरिन्छ । जसले गर्दा गीतलाई मार्युयता बनाउँछ । सङ्गीतमा मार्धुयता, एकल वा दोहोरी दुवै गायन प्रक्रिया प्रेम र विरहको भाव झल्कनु, सरल शब्दमा लयगत विविधता यस गीतका विशेषता हुन् । जस्तै :

विरहेको निरजाले गाउदै छु गीत

सैको साथी निरजाले बोल्देन मसित

जाँ गए नि निरजाले मेरै छन कुरा

कति रैछन निरजाले जोरी र सत्तुर ।

११. साइला दाई भाका

लोक गायक लोकबहादुर क्षेत्रीले रेडियो नेपालमा रेकर्ड गरेको साहिँलो दाइ काँ गयो, पानी खाँदा न्याउली भ्कुरायो भन्ने गीतलाई स्याङजा जिल्लाको उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा साहिँलो दाइ भाका भनेर चिनिन्छ । प्रेम र विरहको भाव अभिव्यक्ति हुने एकोहोरी वा दोहोरी दुवै तरिकाले गाउन सकिने यो गीतका विशेषता हुन्

यसका उदाहरण -

पँधेरोमा धूलो उड्यो मूलको पानी सुक्दा

साहिँलो दाइको झल्को लाग्छ , गाउँमा कुकुर भुक्दा

साहिँलो दाइ काँ गयो पानी खाँदा न्याउली भ्कुरायो ।

४.२.२ कर्म गीत

काम गर्दा गाइने गीतलाई कर्मगीत भनिन्छ खास गरी मेलापात वा खेतबारीमा काम गर्दा थकाइ वा काम गराइको पीडा भुल्नका लागि यो गीत गाइन्छ । नेपाल कृषि प्रधान देश भएको हुनाले अधिकांश नेपालीहरू कृषिमा नै आश्रित छन् । यसैगरी उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरू कृषि व्यवसायमा नै निर्भर रहेको देखिन्छ । यस क्षेत्रका मानिसहरू वैदेशिक रोजगार तथा व्यापार व्यवसायमा लागे तापनि मुख्य पेसा कृषि नै हो । त्यसैले वल्लो पल्लो घरका मानिसहरू अर्मपर्म गरी खेतबारीमा काम गर्दै आफ्ना कर्म अनुसार गीत गाउँछन् । मकै गोड्दा, धान कोदोमा झार फाल्दा धान रोप्दा वा दाइ गर्दा वा अन्य शारीरिक कार्य गर्दा गाइने गीतलाई कर्म गीत भनिन्छ ।[३८] यस्ता कर्म गीतहरू एकोहोरी, दोहोरी वा सामूहिक रूपमा पनि गाउन सकिन्छ । कर्मगीतहरूमा वाद्यवादन र नृत्यको प्रयोग हुँदैन कृषकका जीवनमा

[३८] चूडामणि बन्धु पूर्ववत्, पृ.१७३ ।

देखिने दुःख पीर, व्यथा वेदना, सुख, हाँसो, उल्लास आदिको प्रतिबिम्बित बनेर गुञ्जन कर्म गीतहरू यस प्रकार छन् ।

१. असारे गीत

कृषकसँग सम्बन्धित गीत हो । असारका समयमा हली, खेताला, खेताली तथा रोपाहार र बाउसेबीच घोचपेच तथा रङ्गरसका कुराहरूमा आधारित अभिव्यक्तिहरू असारे गीतका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छन् । असारे गीतमा असार महिनाको वातावरण, रोपाइँको चित्रण र सामाजिक सम्बन्धको पृष्ठभूमिमा लोकमानसको अभिव्यक्ति हुन्छ ।[३९] पानीको कलकलाहट, खोला र छहराको छङछङ आवाजसँगै हलीदाइले हो हो माले भन्दै असारे भाकामा गीत गाउन थाल्छ । त्यसैगरी खेतालीहरू पनि सामूहिक रूपमा छुपुछुपु धान रोप्दै फाँटै घन्कने गरी असारे गीतहरू घन्काउँछन । जस्तै केही असारे गीतहरू :

असारमास रोपेको धान कुन मैना पसाउनी,

करिमै मेरो फुटेको रैछ दुनियाँ हसाउँनी ।

असारे झरी मेलाको काम मैनाजस्ता दिन

सुस्केरा हाली चौतारी डिलमा बसौन एकै छिन ।

असार महिनामा मात्र गाउनु खेतबारीको काम गर्दा गाउने वा रोपाइँ गर्दा गाइने वाद्य, वा नृत्यको प्रयोग नहुनु लयात्मक विविधता हुनु, यस गीतका विशेषता हुन् ।

२. भदौरे गीत

भदौ महिनामा खेतबारीमा धान कोदो गोड्दा यो गीत गाइन्छ । समय, घाम र झरीलाई बिर्सेर काममा निरन्तरता दिनका लागि यी भदौरे गीत गाइन्छ । यो गीत प्रायः सामूहिक रूपमा लामो लय निकालेर गाउने गरिन्छ । उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा परम्परादेखि नै यस्ता लोक भाकाहरू भदौमा गाइन्थ्यो अहिले पनि प्रचलनमा छन् ।

---

[३९] ऐजन ।

यस क्षेत्रमा काम गर्नका लागि सजिलो होस भनेर हुरी (पर्म) लगाउने चलन छ धेरैजनाले काम गर्दै सामूहिक रूपमा विभिन्न झ्याउरे भाकामा गीतहरू गाउने चलन अझै पनि रहेको छ । जस्तै केही यस्ता गीतहरू :

पारीलेक कुइराले छेकेको, कुइरोले छेकेको

दुःख पाउन सोलटी कर्मले लेखेको ।

सिमसिम पानी कुइरो र झरी

गोड्ने मेलो सोलटी दिन काट्ने कसरी

काम गर्ने झरीमा दुःखले ,झरीमा दुःखले

रातै खुट्टा सोल्टी टोकेर जुकाले

३. दाइँगीत

किसानहरूले दाइँ गर्दा दयेराहरूले गाउने गीतलाई दाइँगीत भन्दछन् । दाइँगीत पुरुषप्रधान गीत हो । यसलाई श्रमगीत पनि भनिन्छ । नेपाल कृषिप्रधान देश हो जहाँ जहाँ धानखेती गरिन्छ र दाइँ राखिन्छ त्यहाँ त्यहाँ यो दाइँगीत गाइन्छ । "यस्ता गीतको मुख्य भाव सहकाल होस् भन्ने रहन्छ । मंसीर महिनामा गाइने हुँदा यसलाई मंसिरे पनि भनिन्छ भने दाइँ गर्नेहरूले गाउने हुँदा दयेरे गीत"[५०] । खासगरी दयेरेलाई कामको थकानको अनुभव नहोओस मंसिरको चिसोले छुन नपाओस, मधेशको जस्तै सहआओस र सिमलचरीले बास गरोस भन्ने भावले अभिप्रेरित भई यो गीत गाउने गर्दछन् । जस्तै केही यस्ता गीतहरू :

मियोको टुप्पोमा बसी हाल्यो कोइली

आजका दयेरालाई घिउको चोइली

हो हो माली गाइको बाछो धेनु गाइको नाति

हिँडहिँड बराँदो, परालमाथि, हो हो दाइँ बरादो हो हो ।

[५०] ऐजन ।

यस्ता दाइँ गीतहरू दाइँ गर्दा मात्र गाइने गरिन्छ । बाद्य र नृत्यको प्रयोग नहुनु, एकोहोरो रूपमा गाइनु, हास्य रसको प्रयोग हुनु यसका विशेषता हुन् ।

४.२.३ पर्वगीत

नेपाल एक बहुजाति बहुभाषी राष्ट्र भएकाले यहाँ विभिन्न जात र धर्म अनुसारका पर्वहरू मनाउने गरिन्छ । यहाँको मुख्य पर्व दसै हो भने अन्य पर्वहरूमा दसैँ तिहार, तीज, माघेसंक्रान्ति आदि पर्दछन् । यिनै पर्वहरूका अवसरमा गाइने गीतलाई पर्व गीत भनिन्छ । यस्ता पर्वगीतहरू ठाउँ अनुसार, जात अनुसार जातीय अवस्था अनुसार फरक फरक हुने गर्दछन् । परम्परादेखि नै चलिआएका संस्कारगत मूल्य मान्यताको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु आजको आवश्यकता हो । जसले गर्दा राष्ट्र र राष्ट्रियताको पहिचान सधैभर अजर र अमर रहिरहने छ ।

नेपालमा मुख्य पर्वहरूमा गाइने पर्वगीत उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि प्रचलित छन् । त्यस्तो पर्वगीतहरू निम्न अनुसार छन् ।

१. तीजे गीत

नेपाली नारीहरूको महान चाड तिज भाद्र शुक्ल तृतीयका दिनदेखि प्रारम्भ हुने का अवसरमा गाइने गीतहरूलाई नै तिजे लोकगीत भनिन्छ । तीज पर्वको अवसरमा नारीहरू द्वारा गाइने गीतलाई तिजको गीत भनिन्छ ।[५] विवाह गरेर पराइघर गएका चेलीहरूलाई माइतमा लिएर आउने र द्वितीयका दिन दरखाने प्रचलन छ भने तृतीयका दिन व्रत बसी तिजका गीत गाउने चलन रहिआएको छ ।

तिज गीत विशेष गरी महिलाहरूको पर्व भएको हुनाले प्राचीन समयदेखि नै पुरुषहरूको थिचोमिचो र पीडालाई विवाह गरेर घर गएपछि भोग्नुपरेको चेलीको वेदनात्मक अभिव्यक्तिहरूलाई उनेर तिज गीत गाउनु नै यसको मुख्य विशेषता हो । पहिले पहिले गाउँटोलका दिदीबहिनीहरू जम्मा भएर आफ्ना कथा व्यथा गीत मार्फत सुनाउने गर्दथे भने अहिले सामाजिक जागरण र चेतनाको स्वर सुसेल्दै प्रतियोगितात्मक तिजका कार्यक्रमहरू गर्दै आएको पाइन्छ । त्यति मात्र नभएर अहिले

[५] ऐजन ।

तिजका गीतमा समेत नारी र पुरुष सहभागी भई दोहोरी गाउने प्रचलन समेत बढेको पाइन्छ । केही तिजका गीतहरू यसप्रकार छन् :-

बाबाको आँगन लिपि र लापी,

छिड्करी मारी नाचौला

छिड्करी मारी नाचने चेलीको

शिरमा छैन शिरफूल

अघिमा दियौ नहुनी दुःखीलाई

पछिमा लाउँछौ वचन ।

बाबाले दिएको शिरमा लाउनी शिरफूल,

पुल तर्दा खोलीमा खस्यो बरिलै ।

सानोमा सानो काँकरीको विरुवा

सिमसिमे पानीमा सारऔँ बरिलै ।

सामाजिक विषयवस्तु, लयगत विविधता, सामूहिक, नृत्यको प्रयोग, वाद्यवान तथा मादलको प्रयोग आदि यस गीतका विशेषता हुन् ।

२. भैलो

हिन्दूहरूको महान चाडका रूपमा मनाइने तिहार हरेक वर्षको कार्तिक शुक्ल द्वितीयका दिन दिदीबहिनी र दाजुभाइको जमघट भई मनाइन्छ । देउसी पुरुष प्रधान गीत हो भने भैलो नारीप्रधान गीत हो । “तिहारको अवसरमा सामूहिक रूपमा गाइने लोकगीत भैलो हो” ।[42] यो चाड कार्तिक कृष्ण त्रयोदशीदेखि सुरु भई काग, कुकुर, गाई गोरु आदिको पूजा गर्दै यमद्वितीयामा सकिन्छ । दिदीबहिनीहरू सप्तरङ्गी टीका एवम विभिन्न जातका फूलहरूको माला बनाई नयाँ बस्त्र समेत दिएर दाजुभाइलाई मीठामीठा खानेकुरा खान दिएर मनाउने प्रचलन छ ।

[42] ऐजन ।

नारी पुरुष जम्मा भएर घरघरमा गएर मादल बजाउँदै भैलो गीत गाएर मनोरञ्जन एवम् आशिष दिने प्रचलन रहेको छ । यस्तो भैलो गीतमा एक जनाले भट्याउने र अरूले भैलो भन्दै सामूहिक उच्चारण गर्ने गर्दछन् । जस्तै केही भैलो गीतहरू :

अहै भन भन भाइ हो		भैलो
अहै वर्ष दिनको		भैलो
अहै तिहारमा		भैलो
अहै केराको खम्बा		भैलो
अहै दश भाइ जम्मा		भैलो
अहै भएर हजुर		भैलो
अहै हजुरको		भैलो
अहै आगनमा		भैलो
अहै मैलो खेल्दै		भैलो
अहै आएका हामी		भैलो

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका सबै ठाउँहरूमा यस्तो भैलो गीत अत्यन्त प्रचलित छ । विभिन्न क्लब, आमा समूह, आदि सामूहिक संघसंस्थाले पनि भैलो खेलेर सामाजिक कार्यका लागि अर्थ सङ्कलन गर्ने परम्परा छ । मादल र बाजाको प्रयोग गरी गाउने नाच्ने परम्परालाई छोड्दै आधुनिक पप गीतका क्यासेट बजाएर नाच्ने परम्परा भित्रिएको छ । यसरी वाद्य र नृत्यको साथमा लोक लयात्मक गीतहरू गाउनु, एकजनाले भट्याउने अरू समूहले भैलो भन्दै पछ्याउनु, तिहारको अवसरमा मात्र गाउनु आदि जस्ता विशेषता यस गीतका रहेका छन् ।

३. देउसी गीत

देउसी तिहारको अवसरमा गोरु तिहारको दिन बेलुका घर घरमा डुलेर आँगनमा उठेर गाइने गीत हो । तिहारको अवसरमा गाइने भएकाले यसलाई पर्व गीत

भनिन्छ । यसमा एकजनाले भट्याउने गर्दछन् र अरूले सामूहिक रूपमा देउसी भन्ने गर्दछन् । अनि मादलको तालमा छमछम नाच्ने पनि गर्दछन् । केही देउसी गीतहरू यस प्रकार छन् :

आहै भन भन भाइ देउसीरे
आहै भट्याउनेको देउसीरे
आहै स्वरै सुक्यो देउसीरे
आहै वर्ष दिनको देउसीरे
आहै तिहारैमा देउसीरे
आहै देउसीरे खेल्न देउसीरे
आहै आएका हामी देउसीरे

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित रहेको पर्वगीतले त्यहाँका सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मान्यताहरूको यथार्थ चित्रण गरेको पाइन्छ । धार्मिक विश्वासमा चल्दै आएका विभिन्न चाडपर्वका अवसरमा प्रस्तुत हुने पर्वगीतहरू यस क्षेत्रको अमूल्य लोक सम्पति हुन् ।

४.२.४ धार्मिक गीत

धार्मिक यज्ञ, व्रत वा यस्तै अन्य पुनित कार्यमा गाइने गीतहरूलाई धार्मिक गीत भनिन्छ । प्राचीन परम्पराबाट अहिलेसम्म पनि जीवित र चर्चित धार्मिक गीतहरू नेपाल अधिराज्य भरि नै चर्चित र प्रख्यात छन् । स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला क्षेत्रमा पनि यस्ता धार्मिक गीतहरू निकै प्रचलित छन् । बिहान बेलुका घर घरमा सन्ध्या जगाउँदै आरती गीत गाइन्छन् भने विभिन्न पूजाआजा व्रत शिवरात्री र स्वस्थानी व्रतमा भजनकीर्तन गाउने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित केही धार्मिक गीतहरू यसप्रकार छन् ।

१. आरती गीत

विभिन्न मठमन्दिरहरूमा नित्यकर्मका रूपमा वा स्वयम् व्यक्तिले घरमै पूजाआजा लगाएका बेलामा पूजा गर्दा ज्योति बालेर वा धूप बालेर उच्चारण गरिने

मन्त्र तथा गाउने गीतहरू हुन् । त्यसैगरी विभिन्न यज्ञ व्रत आदिको अवसरमा पनि स्थापित विभिन्न देवताको स्मरण गर्दै आरती गाइन्छ । जस्तै केही आरती गीतका उदाहरणहरू यसप्रकासर छन् -

सन्ध्या जगाउ भन आरती जगाउ ,

जय आरतीको बेला भयो भक्त हो

हरि कीर्तन गाऊ

लेऊ हरिकै नाम जपम् हरिकै नाम

हरि कीर्तन गाउँदा गाउँदै बैकुण्ठमा जाम्

जय जय दुर्गा कीर्तन गाउँछौं अवता ।

यसरी लामो लयमा सामूहिक गायन हुनु, ईश्वरीय उपासनका भक्तिभावपूर्ण गीत प्रस्तुत गर्नु, संस्कृत पद्यांशयुक्त आरती जगाउनु, खैजडी, मुजुरा मादल जस्ता वाद्यको प्रयोग हुनु नृत्युको समिश्रण हुनु आदि यस आरती गीतका विशेषता हुन ।

२. भजन गीत

धार्मिक पूजाका अवसरमा गाइने गीतलाई भजन भनिन्छ ।[43] विशेषगरी घरमा पूजा लगाउँदा सप्ताह, यज्ञ पुराण आदि कार्यहरूमा महिला पुरुष जम्मा भएर भक्ति भावपूर्ण भजन गाइन्छ । भजनगीतकै लागि भजनटोलीहरू हुने गर्दछन् । यिनीहरूलाई पूजा वा धार्मिक यज्ञहरूमा सुपारी दिएर निम्तो गरिन्छ । निम्तो प्राप्त भएपछि आफ्ना वाद्यवादनहरू सहित उपस्थित भएर रातभर भजन गाउने गर्छन् । विशेषतः ब्राह्मण समुदायमा प्रचलित भजनगीत अन्य समुदायमा पनि गाइन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित भजन गीतहरू यसप्रकार छन् -

भक्ति भावनाले

मुक्ति हुन सजिलो

[43] चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १६१ ।

बसौ एक डाली

दुइवनको न्याउली

छैन वरिपरि

कहाँ बसायो बामरी ।

४.२.५ संस्कार गीत

मानिस जन्मेखि मृत्युसम्म विभिन्न धार्मिक संस्कारहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तो जन्मेपछि न्वारन, पास्नी व्रतबन्ध, विवाह, काजक्रिया, श्राद्ध आदि मृत्युसम्मका संस्कारहरूको प्रचलन अहिले पनि रहेको छ । फरक फरक जनजातिका आ-आफ्नै फरक फरक संस्कारहरू एवम् धार्मिक मान्यता अनुरूपका गीतहरूको पनि आफ्नै महत्व रहेको छ । धार्मिक संस्कारका अवसरमा आत्मिक सन्तुष्टिका लागि गाइने विविध गीतहरूको गायन प्रक्रिया, वाद्यसामग्री नृत्यको प्रकृति पनि विभिन्न खालको हुन्छ ।

यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा विशेषगरी बाहुन, क्षेत्री भाट र गुरुङ जातिको बाहुल्यता भएको हुनाले यिनै संस्कारगत मूल्य मान्यताका आधारमा प्रचलित रहेका यस क्षेत्रका गीतहरू यसप्रकार छन् :

१. रत्यौली गीत

मानिसका विविध संस्कारहरूमध्ये विवाह पनि एक हो । पश्चिम नेपालमा छैठी, व्रतबन्ध, विवाह जस्ता संस्कारका अवसरमा रातभरि जाग्राम बस्ता गाइने गीतलाई रतेली भनिन्छ ।[55] यस गीतमा पुरुष सहभागी भएको पाइदैन । यो गीत नेपालको जनुसुकै ठाउँमा पनि दुलहाको घरमा गाइने गीत हो । पहिले पहिले रातभर गाउने यो गीत आजकल दिउसोमा पनि गाउने गरिन्छ । दुलहाको घरतिरका मान्छेहरू डोली अन्माएर दुलहीका घरतिर लागेपछि गाउन सुरु गरिएको यो गीत दुलाहाहरू फर्केर दुलाहको आँगनमा आइपुग्ने समयससम्म गाउने चलन छ । यस गीतमा महिलाहरू

[55] ऐजन ।

लोग्नेमान्छेको कपडा लगाएर लुठो बन्ने चलन पनि छ । उत्ताउलो भएर नाच्ने र गाउने हुनाले महिलालाई सतीकी उत्ताउली रत्यौली भन्दै रत्यौलीको विकास भएको हो । केही रत्यौली गीतका उदाहरणहरू यसप्रकार छन् :

देखीत्यौ जुरेली चरी
हाम्रो भाइ डोलीमा चढेको ,
हेर्दा हेर्दै भीर काट्यो सँइले
अब माया कोसित लाम मैले ।
रत्यौली गरेको सुनेर ,
आको म त झ्याल ढोका थुनेर
सलल लेतेको पैरो
झलल जुग्लेको बजार

यो गीत दुलाहाले दुलही लिएर आँगनमा आउने बेलासम्म गाइन्छ । सुरुमा दुलाहाको बयान गरिन्छ अनि बुहारी कस्ती आउँछिन् भन्ने खालका गीतहरू हुन्छन् भने दुलही आइसकेपछि चन्द्रमाजस्ती बुहारी लक्षिनकी बत्ती आदि जस्ता उपमा दिएर गाइन्छ । पहिले पहिलेका रत्यौली गीतहरूमा अश्लिलता बढी पाइन्थ्यो भने अहिले आएर विवाहको लगन दिउसोमा गरिन्छ त्यस्तै उपदेशात्मक गीतहरू पनि गाउन थालिएको छ । गीतहरूमा मादल, मुर्चुङ्गा र तालीको प्रयोग गरिन्छ । गीतहरू महिलाहरूले मात्र गाइने हुँदा हाँस्य प्रधान व्याङ्गयात्मकता अभिनयात्मक आदि यस गीतमा मुख्य विशेषता हुन् ।

२. सिलोकगीत

यो गीत विशेष गरेर विवाहमा दुलही लिन गएका जन्ती पक्ष र दुलही पक्षका बीच सिलोक गीत मार्फत प्रश्नोत्तर गर्ने, अड्को थाप्ने काम गरी रात कटाउने गाइने गीत हो । सिलोकले बौद्धिकताको परीक्षण गर्दछ । उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि विवाहको अवसरमा सिलोक गाउने परम्परा प्रचलित थियो । तर अहिले भने यस्तो परम्परा हट्दै गएको पाइन्छ र आजभोलिका विवाहमा यस्ता गीत गाएको पाइँदैन । यस्ता सिलोक गीतहरू विवाहको अवसरमा मात्र नभई विभिन्न अर्ति उपदेश दिने

खालका उपदेशमूलक हुने गर्दछन् । बुढापाकाले अझै पनि कता कती जमघटको अवसरमा कुनै प्रसङ्ग चलेको बेला यस्ता सिलोक हाल्ने गर्दछन् । यस्ता सिलोकका उदाहरण यसप्रकार छन् ।

सेतो कमलको जस्तो शरीरको वर्ण उत्तम

सर्वभरण सम्पने गंगादेवी नमोनम

गंगा गंगा भनी जसले बारम्बार पुर्कादछ,

सर्वपाप हरि त्यसले बैकुण्ठ बास पाउछ ।

नङ्ग्रा दाह्रा अरू सिङ हुनेको ,

नलिनु विश्वास राजा र नारी कुनैको

धार्मिक एवम् पौराणिक विषयवस्तुलाई समेटेर गाइनु, प्रश्नोत्तर शैलीमा गाइनु, वाद्य र नृत्यको प्रयोग नहुनु, उपदेशात्मक तथा नीतिपरक हुनु, आदि यस गीतका विशेषता हुन् ।

४.३ उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण

लोकगीत लोकसाहित्य अन्तर्गतको उर्वर विधा हो । यो परम्परादेखि मौखिक रूपमा विकसित हुँदै अगाडि बढेको हुनाले यसको क्षेत्र व्यापक परिवेशमा फैलिएको छ । विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलित एउटै लोकगीतको पनि एकरूपता भेटिदैन भने लोकगीतका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अग्रज स्रष्टाहरूबाट पनि लोकगीतलाई केलाउने सर्वसम्मत आधार तयार हुन सकेको छैन । यस्तो परिस्थितिमा लोकगीतलाई विश्लेषण गर्ने कुनै वैज्ञानिक एवम् सैद्धान्तिक आधार नभएपछि प्राप्त स्रोत, विभिन्न व्यक्तिहरूका विचार र अवधारणालाई नै आधार बनाई आ-आफ्नै तरिकाले विश्लेषण गर्ने प्रक्रिया अघि बढेको छ । लोकगीतको विश्लेषण गर्ने क्रममा कसैले संरचना पक्षलाई बढी महत्व दिएको पाइन्छ भने कसैले पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्यमा देखापरेका आधारहरूको सहायताले भाषिक एवम् काव्यात्मक प्रस्तुतिका आधारमा आफ्नो विश्लेषण बनाएको पाइन्छ । लोकगीतको विश्लेषणमा वैज्ञानिक एवम् सैद्धान्तिक लेख्य सामग्रीको अप्रयाप्तताका कारण मौखिक परम्परामा प्रचलित स्रोत र

सामग्रीलाई अगाडि सार्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले यस परिच्छेदमा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको परिचय दिइएको छ र तिनै लोकगीतहरूलाई सङ्कलन गर्दा देखापरेका विविधतालाई आधार मानी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतलाई विषयवस्तु र काव्यात्मक एवम् भाषिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

१. विषयवस्तुका आधारमा

मानव जीवनको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित लोकगीत अहिले सम्पूर्ण जनमानस लोकजीवनका विभिन्न पक्षलाई उद्घाटित गर्दै निरन्तर गुञ्जिरहेको पाइन्छ । मानव जीवनका विभिन्न उमेर, अवस्था एवम् मानव समाजका विभिन्न पक्षहरू नै लोकगीतका विषय क्षेत्र हुन् ।

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूले पनि यहाँको विविध विषयवस्तुलाई समेटेका छन् । कहिले विछोडको वेदनाले विक्षिप्त मनलाई मलम लगाउँदै दुःख र पीडाका भावहरू अभिव्यक्त गर्दछन् भने कहिले तन्नेरी युवा, युवतीका माया प्रेमका भावनाहरू आँधीको भेल झै उर्लन्छन् । यस्तै आर्थिक विपन्नताको मारमा जीवन गुजार्नु पर्ने बाध्यता कर्म भाग्यको खेलमा आफूलाई कमजोर ठानी दुःखी जीवनको कारुणिक चित्रण गर्नुका साथै प्रकृतिसँगै लीन हुँदै वनपाखा, उकाली ओराली खोला नाला, चराचुरुङ्गी आदिको समिश्रण पनि लोकगीतका विषयवस्तुमा चित्रण गरिएको हुन्छ । यसरी दुःख सुख, मायाप्रेम, कृषि, धर्म, संस्कृति, समाज आदिको चित्रण गर्दै आँधीको सुसेली सुसाएको छ । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूले समेटेका विभिन्न विषयवस्तुको आधारमा यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

क. प्रकृति चित्रण

मानवजीवन र प्रकृतिको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध गाँसिएको छ । त्यसैले मानव मनबाट अभिव्यक्त हुने विभिन्न लोक लवजहरू बाहिर प्रस्फुटन हुनसाथ प्रकृतिको लेपनले सिँगारिन्छन् । यहाँका लोक गीतहरूले कहिले वनपाखा र उकाली ओरालीका

सुस्केरासँगै सुसेली हाल्छन् भने कहिले आँधीखोलाको निर्मल प्रवाहसँगै यस क्षेत्रको अस्तित्व बोकेर प्रवाहित हुन्छन् । यस्तै डाँडा काँडा र भञ्ज्याङ देउरालीहरूमा बहने चिसो बतासँसगै सिरसिराएर लेकका लालीगुराँस र लालुपाते सुँधने यस क्षेत्रका लोकगीतहरू हरिया वनजङ्गल, पाखापखेरा र भीरपहरासँगै ठोक्किएर गुञ्जिन्छन् । यसै गरी यौवनका लहरहरू आँधीको भेलझैं उर्लन्छन् । आफ्नो मायालुसँग भेट गर्न पारेको अप्ठेरोलाई यसरी गीतमा व्यक्त गरिन्छ -

आँधीको भेल खै कैले सुक्ला

नजाऊँ भने मायाको मन दुख्ला

आँधीखोला उर्लेर आयो

आउने थिइन मायाले बोलायो ।

यस्तै आँधीखोलाको वर्णनमा मौलाएका प्रशस्त लोकभाकाहरू यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् । यस्तै आँधीखोला र सेतीखोलाको प्रसङ्गमा बनेको एउटा रोइला गीत छ -

केटा : आँधीखोला बढ्यो सेती खोला बौलायो

ए दाइ मलाई सोउलायो

केटी : सेतीखोला बढ्यो आँधीखोला ठेलियो,

बल्ल माया जेलियो ।

यस्तै तीजका चेलीबेटीहरू वर्षको बाढीमा आँधीखोला कसरी तरेरमाइत जाने हो ? भन्ने सन्दर्भमा चेलीका व्यथा र वेदना बनेका तिजका गीतहरू पनि प्रशस्तै भेटिन्छन् । जस्तै:

सिमसिमे पानी दिनैभरको झरी
कसरी गरौ साइत बरिलै
यो आँधीखोलो उर्लेर आयो
तर्नसके जाउँला माइत बरिलै ।

यस क्षेत्रका हरिया वनजङ्गल पाखा पखेरा चराचुरुङ्गीहरू पनि दुई आत्माको मिलनका निम्ति सहाय बन्दै प्राकृतिक छटासँगै छटारिएर माया प्रेम र विरहका भाकाहरू अलाप्दछन् । यस्तै भावनामा अलापिएको केही गीतका अंशहरू यस्ता छन्-

वनपाखा गुराँस फुल्यो बारीकान्ला प्याउली

गाउँ छोडेर नजाउ भन्छ रुदै रुदै न्याउली

साहिलो दाई कहाँ गयो पानी खाँदा न्याउली भ्रुरायो

डाँडाकाँडा रमाइलो पूर्व छाउँदा लाली

वनका चरी कराउँछन् बस्दै डालीडाली

साहिलो दाइ कहाँ गयो पानीखाँदा न्याउली भ्रुरायो ।

शितलु पिपलु छायाँ, चौतारीमा बसेर लाउँमाया

शितलु पिपलु छायाँ लेकै फुल्यो लालीगुराँस बेसी फुल्यो प्याउली

शितुल पिपलु छायाँ सबको मानमा धर्म भए किन रुन्थ्यो न्याउली

शितुल पिपलु छायाँ, चौतारीमा बसेर लाउँ माया ।

यसै उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र भीर, पाखापखेरा, डाँडाकाँडा, खोल्सा, जस्ता भुवनोटद्वारा निर्मित क्षेत्र हो । यहाँको प्रकृति बनोट हरियाली डाँडाकाडा छन् । लेक बेसीहरू छन् । यस्तै भुवनोटमा आधारित यस क्षेत्रमा प्रचलित केही लोकगीतहरू यसप्रकार छन्-

घासै काट्यो भीरमैमा खुर्केर

गयो जोवन आउँदैन फर्केर ।

अल्को तारे भीर,

कलिलै जोवनमा पर्‍यो मनमा पीर ।

लेक, बेसी, वनपाखा खरबारी र खर्क

सधै भरी दुःख मलाई छैन मनमा हर्ष ।

कम्मरैमा खुर्पेटो त पिठ्यूँमा डोको

अझै पनि मर्‍या छैन सुख पाउने धोको

गोठाला दाइको फाटेको भोटो,

सम्पतिको नाममा हँसिया र खुर्पेटो ।

प्रकृतिलाई विभिन्न उपमा दिँदै उपमाका रूपमा प्रयोग गरी प्रेमीले प्रेमिकालाई गाइएका यस क्षेत्रका केही लोक गीतहरू-

रूपै राम्रो पूर्नेको जुनजस्ती

भेटे माया नम्बरी सुनजस्ती

पिपल छायालाई,

फूलजस्तो जोवन दिउँला मायालाई ।

जादू तिम्रो मोहनी बोलीमा

देउन साथ दुई दिने चोलीमा

पिपल छायालाई,

फूलजस्तो जोवन दिउँला मायालाई ।

यस क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरू कृषिमा आधारित निर्भर छन् । त्यसैले उनीहरू खेतबारी वनपाखामा सिरिरि चिसो हावा चल्दा घाँस दाउरा गर्दा तथा गाईबाखा चराउँदा मन त्यसै फुरुङ्ग हुन्छ । दुःखको साथी बनेर चिसो हावाले मन प्रशन्न हुन्छ । त्यस्तै पात बजाउँदै गाई बाख्रा चराउँदै गोलाहरू पनि चौतारीको सिरसिर शीलतमा आफ्ना भाकाहरू गुन्गुनाउँछन् जस्तै :

मेरो माया छ छैन कुन्नी

यति सारो बोलाउँदा नसुन्नी

डाडै बतास,

मेरो हितको मायालु कुन्नि कता छ ।

यो वनैमा रैनछ चरी

चरी भए बोल्थ्यो नि क्यै गरी

डाडै बतास,

मेरो हितैको मायालु कुन्नि कता छ ।

यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा चन्द्र, सूर्य, तारा, दिन, रात साँझबिहान आदि कुराको चर्चा गरेर प्रेम्फ एवम्र विरहका अभिव्यक्तिहरू गीत मार्फत ओकल्छिन् । जस्तै यस्ता गीतका केही अंश यस्ता छन् -

थियो माया मदन र मुन झै

भइयो ऐले घाम र जुन झै

ध्रुव ताराले, म चिठी लेख्दैछु आँशु धाराले

कालो बादल आकामा डम्मै छ

मनमा के छ भन्नेलाई सम्मै छ

जसरी दिन बरु काटिन्छ

रात परेसी झन झन मन आत्तिन्छ ।

पशुपंक्षी सुख दुःखका साथी हुन् । घरपालुवा वा वन्यजस्तु एवम् चराचुरुङ्गी सबैको लोकगीतमा वर्णन हुन्छ अर्थात् यिनै पशुपंक्षीहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लोकगीतको संरचना भएको हुन्छ । दुःख सुखमा प्रेम एवम् विरहका बेला यिनै प्रकृतिका उपजहरूको साहरामा सुमधुर लोकसुसेलीहरू गुञ्जिन पुग्छन् जस्तै :

चरी मऱ्यो बन्दुकैले माछी मऱ्यो जालले

सधै दुःख पाउन भन्दा लैजा पापी कालले

सिउदो मेरो रातो मन पहेली न्याउली झै

पिर परेपछि मनमा रुँदै हिँडछु न्याउली झै

यसरी यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका लोकगीतहरूमा कुनै न कुनै रूपमा प्रकृतिको मिश्रण भएकै छ । उकाली, ओराली वनपाखा, लेकबेसी, मेलापात मायाप्रेम एवम सुख दुःखका अभिव्यक्ति , प्रकृतिको चित्रण अनुरूप नै हुन्छ । विरह र पीडाले मनलाई दुःखी बनाएको बेला सनै प्रकृति जगत नै दुःखी लाग्छ भने सुखका बेला संसारै हर्षित बनेको भाव यस क्षेत्रका लोकगीतले अभिव्यक्त गरेका छन्

ग. प्रेम र विरहसम्बन्धी गीतहरू

मानिस समाजमा जन्मन्छ समाजमा नै हुर्कन्छ र समाजबाटै विलिन हुन्छ । मानिस जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तसम्म समाजमा हुने हरेक क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुँदै जाँदा दुःख सुखका अनुभूतिहरू गर्दै जाँदा समाजमै संघर्ष गरेर उन्नति एवम् प्रगतिको अभिलाषा राख्न मानिसलाई गाँस, बाँस, कपासको साथमा प्रतिष्ठित भएर बाच्नका लागि दया, माया, ममता एवम् सद्भावको खाँचो पर्दछ । जीवनयापनकै क्रममा उसले दुःख पाउँछ, अनि कसैबाट दया माया प्रेम एवम् सहयोगको आशा राख्दछ । आफ्नै कारणले गर्दा कहिलेकाही अरूको मनमा ठेस लाग्न पुग्छ र मनलाई दुःखी तुल्याउँछ भने कहिलेकाहीँ दुई आत्माको मिलनबाट आफू खुसी भएको अनुभव पनि मानिसले गर्दछ । माया प्रेमकै सम्बन्धले कहिलेकाहीँ दुई आत्मालाई मिलनबाट आफू खुसी भएको अनुभव पनि मानिसले गर्दछ । माया प्रेमकै सम्बन्धले कहिलेकाही दुई आत्मालाई एउटै बनाउँछ भने एक अर्काको विश्वासमा संकट उत्पन्न भई कहिलेकाही सम्बन्ध सिसा चर्केझै टुट्न पुग्छ सम्बन्ध बिग्रदा विरह र वेदनाका अभिव्यक्तिहरू गीत मार्फत प्रस्फुटित हुन्छन् भने सम्बन्ध गाँसिदा माया र प्रेमका भावनाहरू गीतबाटै साटासाट हुन पुग्छन् । यही माया प्रेम र विरहलाई विषयवस्तु बनाएर यस क्षेत्रका लोकगीतहरू गुन्जने गर्दछन् ।

यौवनावस्थामा दुई प्रेम प्रेमिकाहरू एक आपसमा भेट भएपछि अभिव्यक्त हुन् यस क्षेत्रका केही गीतका अंशहरू यसप्रकार छन्-

केटा : यो मनको तिर्सना भेटियो

हितकारी मायालु भेटियो ।

केटी : मन बिसाउने चौतारी खोजेको

भेटे माया मनैले रोजेको

मनको भावनाले मेल खाएपछि एक आपसमा दुई मुटुको मिलन हुन्छ । यस्तै सन्दर्भमा आफूले मन पराएको मान्छेले फेरि अन्त नजर लाउँदै हिँड्न थालेपछि प्रेमिकाले मनमा शंका उत्पन्न हुन्छ अनि शंकाको घेरामा पर्दै जाँदा आखिर कुनै दिन दुईजनाको सम्बन्ध शिशा झै फुट्न थाल्छ । यही अवस्थाको वर्णन गरिएको केही गीतहरू यसप्रकार छन् -

मेरो माया धोवीले धुन्थ्यो र

धोवीले धुन्थ्यो र

माया भए यो चाल हुन्थ्यो र

सरर रेलैमा

मेरो माया निरजाले मनैको थियो नि

छोड्यो साथ निरजाले क्या धोका दियो नि

संसारैमा निरजाले कोही छैन मेरोलाई

मर्छु म त निरजाले पटुकी फेरोलाई

प्रेमी प्रेमिकाको माया यस्तो हुन्छ कि उनीहरू कहिले फूलको थुँगाझै छुटिन नै नसक्ने हुन्छ भने कहिले विछोड भयो भने यस्तो पनि हुन सक्छ कि आँधीको ढुङ्गा झै कठोर पनि हुने गर्दछ । यस्तै माया प्रेममा कठोरता र कोमलताका कुराहरूका प्रसङ्गमा यस क्षेत्रमा यस्ता खालका गीतहरू पनि गाउने प्रचलन रहेको छ -

कैले यो मन फूलको थुङ्गा झै,

कैले यो मन आँधीको ढुङ्गा झै

बोल्न कति गाह्रो ढुङ्गा भन्दा मन सारो

बोल बोल माया, नबोलेर काम छैन,

दिल बिसाउने ठाउँ छैन ।

यस क्षेत्रका मानिसहरू केही मात्रामा आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण वैदेशिक रोजगारका लागि विदेशिनु पर्ने बाध्यता रहेको छ । त्यसैले आर्थिक विपन्नताका कारणले घर व्यवहार चलाउन साहुसँग ऋण लिनुपर्ने अनि त्यही साहुको ऋण तिर्न नसकी विदेश जानुपर्ने परिस्थिति मात्र होइन भरखर विवाह भएको श्रीमतीलाई छोडेर जानुपर्दाको मर्मस्पर्शी पीडा र व्यथालाई यसरी लोकगीत मार्फत अभिव्यक्त गर्दछन् ।

घरको हेला परैको हेला भो

मैले डाँडै काट्ने बेला भो

नरोउ धर्केर, साहुको ऋण तिरेर आउँछु फर्केर ।

भर्खर माया बसेको बेलैमा

हिँड्नु पऱ्यो नौतुना रेलैमा

नरोउ धर्केर साहुको ऋण तिरेर आउँछु फर्केर

गरिबीकै कारणले विदेशिनु परेको श्रीमानको कथा यस्तो हुन्छ भने उता दुःख सुख भोक र रोगसँग लड्दै श्रीमानको प्रतीक्षा गरिरहेकी श्रीमतीले विरहमा लोकगीत मार्फत आफ्नो भावना यसरी अभिव्यक्त गर्दछिन् -

मेरा प्यारा काँ बसी रोका छौ

खाका छौ कि खाछैनौ भोका छौ

आँधीखोला शीर, कलिलै जोवनमा पऱ्यो साह्रै पिर ।

यसैगरी घरमा मुख्य मान्छे विदेश पलायन हुँदा समाजले गर्ने हेला होचो, साहुको हेर्ने दृष्टि अनि बालबच्चाको पिरलो रुन बाहेक विकल्प हुँदेन र रुँदै रुँदै मन बुझाउन लोकगीतको साहरा लिन पुग्छन् जस्तै :

मेरो माया साथैमा नहुँदा

डाडाकाँडा रसायो म रुँदा

डाँडै झुल्क्यो घाम पीर पऱ्यो मनैमा रुदै कता जाम ।

मायालुको सम्झना ज्यादा भो

पिरैपिरले ज्यान सुकी आधा भो

डाँडै झुल्क्यो घाम, पिर पऱ्यो मनैमा रुँदै कता जाम ।

यसरी उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित बाह्रमासे गीतहरूमा बढीजसो गीतहरू प्रेम र विरहकै अभिव्यक्ति पाइन्छ । वर्तमान लोकदोहोरीको माहोलमा पनि लोक गायकहरूको व्यापारमा प्रेम र विरहको भावना समेटिएका गीतहरूमा नै अहिले प्रतिस्पर्धा चलिरहेको छ ।

ग. धर्मसंस्कृतिको चित्रण

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र विशेष गरी बाहुन क्षेत्रीको बाहुल्यता रहेको क्षेत्र हो । यहाँको समाजमा परम्परादेखि नै पाप, धर्म, भूत प्रेत, देवी देवता एवम ईश्वरप्रतिको भक्ति भाव रहँदै आएको पाइन्छ । यही धार्मिक आस्थालाई जीवन्त तुल्याउने धेरै मठ मन्दिरहरू पनि यस क्षेत्रमा रहेका छन् । आफ्नो मनोकाक्षा पुरा गर्न देवी देउराली भाकल गर्ने बली चढाउने मात्र नभई ग्रहदशा कटाउने देवी देवताको पूजा, पूटक यस्तै अन्य पूजाआजा गर्ने प्रचलन रहेको छ । पञ्चासेका सिद्ध कोटका भैरव देवीथानको देवीको मन्दिर यस क्षेत्रका मुख्य धार्मिक स्थल हुन् । यसैगरी विभिन्न मेला पर्वहरूमा भजन कीर्तन एवम् विभिन्न लोकगीत प्रतियोगिताहरू गाउने प्रचलन छ । एकादशी, कृष्णाष्टमी तीज आदि पर्वहरूमा निराहार व्रत बस्ने प्रचलन रहेको छ । यस्तै विभिन्न अवसरहरू विभिन्न खालका धार्मिक गीत गाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यस्ता केही गीतहरू यसप्रकार छन् :-

हा.... माथि लेक पञ्चासेमा यानीमाया,

जोगी बस्यो ध्यान यानीमाया ।

हा.... कसले देला अर्तिबुद्धि यानीमाया

कसले देला ज्ञान यानीमाया

हा.... रिम्दै र घुम्दै दसैमा आयो,

सालैजो राखम्ला जमरा

हा.... हजुर होला फूलको थूँगा

सालैजो मै हुम्ला भमरा

यसै गरी यस क्षेत्रमा माघ महिनामा स्वस्थानी व्रत बस्ने प्रचलन रहेको छ । यो व्रत बस्दा खेरी मानिसहरू चोखो एक छाक खाएर एक महिना भरी व्रत बस्ने गर्दछन् र बिहान बेलुका स्वस्थानी कथा भन्ने तथा सुन्ने प्रचलन रहेको छ । कथा सुनिसकेपछि मानिसहरू विभिन्न भजन कीर्तन गाउने प्रचलन छ । यस्तो अवसरमा उनीहरू गाउने केही गीतका उदाहरणहरू यस्ता छन्-

मलाई यसै जाति

स्वस्थानीलाई फूलपाती

स्वस्थानीलाई फूलपाती ।

श्री स्वस्थानीले

आटे ताके पुऱ्याइदेउ

आटे ताके पुऱ्याइदेउ

मलाई बगाउलाकी

फूल बगाउनी नदीले

फूल बगाउनी नदीले

कति सुहायो कति सुहायो

शिवजीलाई पार्वती कति सुहायो ।

यस्तै मसिरमा दाइँ गर्दा सिमेभूमे देवतालाई धूप बालेर पुजा गर्ने खलो पुज्ने सहकालको कामना गर्ने प्रचलन रहेको छ । यस्तो बेलामा गाउने लोकगीतहरू यसप्रकार छन् :-

हो ... हो माडो भाइयो

सिमेभूमे देवी देउराली

धूप दीप चढाउँला फूलपाती

गोवरले खेली लिपी खलै र पूजौला

यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा बसोवास गर्ने विधिन्न जातीय समुदायको आ-आफ्नै संस्कार र मान्यता रहेको छ । तिनै संस्कार अनुरूप विभिन्न कार्यहरू न्वारान, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह एवम् काजकिरियाहरूमा आ-आफ्नै किसिमको संस्कृति झल्केको हुन्छ । यसरी यहाँ प्रचलित लोकगीतमा धर्म, अनुष्ठान र संस्कारगत विषयवस्तुको चित्रण भएको पाइन्छ ।

घ. कृषि सम्बन्धी विषयवस्तु भएका लोकगीतहरू

नेपालमा एक कृषि प्रधान देश हो यहाँका अधिकांश मानिसहरू कृषिमा नै निर्भर पर्नु पर्ने बाध्यता छ । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रका पनि अधिकांश मानिसहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य आधार नै कृषि हो । पहाडी क्षेत्र भएकाले कम उत्पादनका लागि बढी मिहिनेत गर्नुपर्ने हुन्छ । राम्रो सिँचाइको आभावले गर्दा आकाशे पानीका भरमा खेती गर्नुपर्ने बाध्यता यस क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ । पशुपालनका लागि पनि यहाँका किसानहरू अग्रसर छन् । गाई भैसी, बाख्रा भेडा गोरु यहाँका मुख्य पशुपालनहरू हुन् । खेतबारीमा काम गर्दाको थकाइ र पीडालाई बिर्सन तथा वनपाखा दाउरा घाँस काट्न जाँदा विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू यस क्षेत्रमा गुञ्जने गर्दछन् । घाम पानी झरी बादल असिना जस्ता प्रकृति प्रकोपसँगै लड्दै भिड्दै जिविकोपार्जनका लागि संघर्ष गरिरहेका हुन्छन् । यस क्षत्रेमा प्रचलित कृषि सम्बन्धी विषयवस्तु भएका लोकगीतहरू यसप्रसकार छन् :-

असारमास रोपेको कुन मैना पसाउनी

करिमै मेरो फुटेको रैछ दुनियाँ हसाउँनी

रिमी र झिमी पानी र पर्‍यो मकैको पातमा

हलो र जुवा काँधमा बोकी कोदाली हातमा ।

यसै गरी गाईवस्तु भेडाबाख्रा चराउँदा घासदाउरा काट्न जाँदा पनि कृषिसम्बन्धी वर्णन गरिएका गीतहरू गोठाले दाइले यसरी गाउँछन्-

घाँस काट्न भीरपाखा सधै डोको मुठो

मिठो चोखो देख्नु छैन सधै रुखो पिठो

गोठाले दाइको फाटेको भोटो

सम्पत्तिमा हसियो खुर्पेटो ।

डोको भरिदैन कुटमिराको काइनाले

बोलौ केको साइनाले

घर भैसी भोकै लेक डाली जुलपर्‍यो

ए दाइ मत भूल पर्‍यो ।

यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र पहाडी क्षेत्र भएकाले यहाँ लेकमा घर मुनि तल बेसीमा खेतबारी रहेको पाइन्छ । त्यसैले उनीहरू उकाली ओराली गरिरहनु पर्दछ । त्यसैगरी वनपाखा गर्दा गोठालाहरू माया प्रितीका तथा कृषि सम्बन्धी गीतहरू गाउने गर्दछन् । केही यस्तो गीतहरू यसप्रसकार छन् -

हुने थियो भेट बेसी मकै छरेत

आउने जाने गरेत

मिठो हुने थियो दूधे मकै पोलेत

मनको कुरा खोलेत

धान पाक्यो गुर्दी र मन्सार

यस्तै रेछ दुनिया संसार

डाँडै घुम्यो चील

के हुन रैछर ज्यादै बस्यो दिल

यसरी यस क्षेत्रका किसान र गोठालाहरू खेतीपाती गर्दागर्दै सुख दुःखका अवस्था अनि जीवनका आशा निराशाको दोधारमा पसिना बगाएर जीवन निर्वाह गर्ने क्रममा लोकगीतलाई नै आफ्नो जीवनको साथी बनाएको पाइन्छ । यस्ता गीतहरू गाएर आफ्नो दुःख पिडालाई हलुका बनाएका हुन्छन् ।

ङ. नीति सम्बन्धी विषयवस्तु भएका लोकगीतहरू

नीतिशिक्षाले समाजमा नैतिक मूल्य र मान्यता संस्कृतिलाई जोगाएर शिष्ट एवम् सभ्य समाजको निर्माण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । असभ्य समाजलाई नीतिशिक्षाले नै मार्ग निर्देशन गर्दै कर्तव्यपथमा अग्रसर गराउँछ । यस्तै मानव जीवन नाशवान छ, कसैलाई दुःखदिनु, चोर्नु ढाँट्छल गर्नु पाप हो । पाप गर्नाले नरकमा परिन्छ र पापकर्मबाट मोक्ष प्राप्त गर्न भगवानको आराधना गर्नुपर्छ , सत्कर्म गर्नुपर्छ भन्ने खालको विषयवस्तु समेटेर लोकगीतहरूको संरचना भएको पाइन्छ यस्ता गीतहरू यसप्रकार छन्-

अवस्य मरिन्छ राम जपे तरिन्छ

भक्ति भावनाले मुक्ति हुन सजिलो

पाप हरहर गङ्गाजल निर्मल

यस्तै सत्कर्ममा लाग्नुपर्छ लोभ मोहले मानिसलाई मानवताशून्य बनाउँछ भन्ने सन्देश पनि यहाँका लोकगीतले दिएका छन्-

सत्य बाटो नछोड गर काम केही

मरसे त्यसै जानी हो, छैन लानु केही

लेउ हरिकै नाम जपम् हरिकै नामम,

हरिकीर्तन गाउँदा गाउँदै बैकुण्ठमा जाम ।

आजकल आफ्ना सन्तान छोरा छोरी बुहारीले आफ्ना बाबु आमालाई हेला, होचो प्रचलन बढेको छ । त्यसैले उनीहरूलाई आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न, बाबुआमालाई राम्रोसँग पालनपोषण गर्नुपर्छ, माया र सद्भाव गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश बोकेका गीतहरू पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् जुन गीतहरू यसप्रकार छन्-

बुहारीलाई राखेर काबु, हेला होचो नगरे हे बाबु

ए बाबु ए बसुन्धरा आमालाई नरुवाएर चमधारा

बुहारीका सुनेर कुरा, बाउआमालाई नठाने सत्तुर

ए बाबु ए बसुन्धरा आमालाई नरुवाए चमधारा

यसरी यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा विभिन्न खालका नीतिपरक एवम् उपदेशात्मक विषयवस्तुलाई समेटेर गीतहरू गाउने प्रचलन रहेको छ ।

च. आर्थिक विषयवस्तुमा आधारित लोकगीतहरू

यस क्षेत्र कृषिमा आश्रित क्षेत्र हो । तापनि सानोतिनो जागिर र ज्याला मजदुरीमा आफ्नो जीवनयापन गर्ने मध्यमवर्गीय जनसमुदाय यहाँ बसोवास गर्दछन् । यस क्षेत्रका केही व्यक्तिहरू सम्पन्न वर्गका छन् त तिनैका घरमा हलो जोत्ने भारी बोक्ने, कुटो कोदालो र ज्याला मजदुरी गर्ने अर्को निम्नवर्गीय समुदाय पनि यही रहेका छन् । यसरी कोही धनी त कोही गरिबको बीचमा आर्थिक असमानता पनि देखिन्छ । गरिबहरू धनीको घरमा खेतालो जाने, भरिया र गोठालो भई काम गरेका छन् । आफ्नो जीविकोपार्जन गर्न धौ धौ परेका गरिबहरू चाडपर्व र दुःख अप्ठेरो परेको बेलामा ऋण माग्न धनीकै घरमा विन्ती बिसाउनु पर्ने बाध्यता रहेको हुन्छ । सधैँभरि त्यही ऋणको सावा व्याज तिर्न नसकी विदेशिनु पर्ने घरखेत बन्दक राख्ने प्रचलन अझै पनि यस क्षेत्रका विपन्न समुदायको छ । यस्तै खालका विभिन्न विषयवस्तुलाई आधार बनाएर गाइने यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरू यस्ता छन् ।

सुखी ज्यानलाई गुँदरी काम्लो

म दुःखलाई जाँ बस्यो उही राम्रो

घर त मेरो पातीले बारेको

पातीले बारेको

रुन मलाई कर्मैले पारेको ।

सरर रेलैमा

जाम बाटो काशीको

जाम बाटो काशीको

घरन द्वार म सुकुम्बासीको

सरर रेलैमा

छ. सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित लोकगीत

लोक समाजभित्रै लोकगीतको जन्म हुन्छ । त्यसैले लोकसमाजको उपज नै लोकगीत हो भनिन्छ । समाजका विविध पक्षहरूलाई लोकगीतका कथावस्तुमा उनीका हुन्छन् । समाजका जाति, संस्कृति, परम्परा, चाल चलनसँगै लोकगीतले प्रत्यक्ष सम्बन्ध राखेको हुन्छ । एउटा समाजमा बस्ने किसानको कथा व्यथा गोठालको कथा व्याथालाई लोकगीतमा समेटेर गाउँदा उनीहरूको आफ्नो व्यक्तिगत कथावस्तु मात्र नभएर सामाजिक परिवेशको समेत झझल्को आउँछ । किसानहरू भन्ने वित्तिकै खेतबारी कुटो कोदालो, उकाली ओरालीको सम्झनाआउँछ भने गोठालो भन्ने वित्तिकै गाई, भैसी, गोरु भेडा बाख्रा वनपाखा आदि कुराको सम्झना आउँछ । त्यसैले लोकगीतमा जे सुकै विषयवस्तु समेटे पनि समाजकै चित्रण भएकै हुन्छ जस्तै :

कामी दाइले गोलै फुक्यो यानीमाया

माथि लेक पञ्चासेमा यानीमाया

को होला र म दुःखको यानीमाया

जीवनको साथी यानीमाया ।

दमाई दाइले बजाइदेउ थुमकेरे

चिनेजाने म तिम्रै हुमकेर

दमाई दाइले बजाइदेउ ढोलकी

आज जस्तो भोलि नि होलाकि ।

यसै गरी सामाजिक भेषभूषा र लवाइखवाइका कुराहरू पनि लोकगीतका विषयवस्तु हुन् । यस्तै सन्दर्भमा गाइने लोकगीतका केही एक अंश यस्तो छ -

लेकाली दाइको पैरनै राम्रो सालैजो
शिरमा टोपी ढडल्काउनी ।
न जोवन लिन्छ न घरबार हुन्छ सालैजो
मन मात्रै पल्काउनी

यस्तै सामाजिक अन्य अत्याचारका कथा व्यथालाई पनि लोकगीतका विषयवस्तुमा समेटिएको हुन्छ । खास गरी परम्परादेखि नै नारीहरूलाई पुरुषहरूले गर्ने थिचोमिचो तथा बाबु आमाले पनि आफ्ना छोरा र छोरीलाई गर्ने भेदभाव यसै गरी नारी र पुरुषका असमान व्यवहारहरूको चिरफार पनि लोकगीतमा हुने गर्दछ । जस्तै :

छोरालाई त बाबाले स्कुल क्याम्पस पढाउने

म छोरीलाई सधैंभरि घाँस कटाउने

छोरीलाई त सासूले भन्नुहुन्छ पढ्न जाउ

बुहारीलाई चारै बजे पानी भर्न जाउ

एक घान मकै भुटेर हाल्दिदैनन् पड्कामा

घाँस काट्न जाउ भन्छिन् खोला खर्कमा

ससुराज्यूका ती रुखा वचन मुटुमा काडै छ

सौतेनी पोइको दोहोरे माया टाढाको टाढै छ ।

आज र मैले भातै र खाए अमिलो मोइसित

हृदयखोली नबोल्नु रैछ सौतेनी पोइसित

यसरी सामाजिक विषयवस्तुलाई समेटेर रचना भएका प्रशस्त लोकगीतहरू यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् । यहाँ प्रचलित लोकगीतले यहाँको समाजको प्रति चित्रण गर्दछ ।

४.४ उपल्लो आँधीखोला क्षत्रेका लोकगीतको काव्यात्मक एवम् भाषिक विश्लेषण

लोकगीत लोकसाहित्यको एक महत्वपूर्ण विधा हो । यो लोकसाहित्यको मौखिक काव्य पनि हो । यसको जन्म समाजमा नै हुन्छ । त्यसैले यसको सम्बन्ध समाजका हरेक पक्षहरूसँगै गाँसिएको हुन्छ । यो स्वतः स्फूर्त मानवीय अभिव्यक्ति भएको हुनाले परम्पराबाटै एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा हुँदै सर्दै आएको हो । यो शास्त्रीयताको कुनै नियम र सिद्धान्तमा बाँधिएको हुँदैन । लोकगीतमा लयको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यही लयको कारणले विभिन्न छन्द, रस अलङ्कार जस्ता काव्यशास्त्रीय विशेषताको पनि समिश्रण हुन्छ । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा पनि केही यस्ता काव्यगत विशेषता भेटिन्छन् ।

१. रसभाव

पूर्वीय मान्यतामा रस विनाको काव्य अपूर्ण हुन्छ । शब्द र अर्थद्वारा विभावादिको संयोगबाट अभिव्यक्त भएर आस्वादको विषय बन्ने व्यङ्गयमय आहलाद विशेष नै रस हो भन्न सकिन्छ ।[45] लोकगीतमार्फत अभिव्यक्त हुने विरह, विछोड, प्रेम आवेग, उत्साह जस्ता भावहरू वास्तवमा रस हुन् । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा पनि केही न केही रसहरूको प्रयोग पाइन्छ । मुख्य रूपमा यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा शान्त, श्रृङ्गार र करुण रस देखा पर्दछन् ।

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र धार्मिक परम्परामा विश्वास राख्ने क्षेत्र हो । विभिन्न देव देवीहरूको मन्दिरमा जाने पूजा अर्चना गर्ने पापबाट मुक्ति पाउनका लागि विभिन्न भजन, कीर्तन गाउने प्रचलन यस क्षेत्रमा अहिले पनि प्रचलित नै छ । प्राय जस्तो यस्ता भजन कीर्तनहरू शान्त रसयुक्त छन् जस्तै :

खोइबाटो खनेको स्वर्ग जान भनेको

[45] ऐजन ।

हरिकीर्तन गाउँदै बैकुण्ठमा जाम

लैजाउ भगवान रसी समाई स्वर्गमा ।

यस्ता भक्तिभावपूर्ण शान्त रस युक्त गीतहरू यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रशस्त सुन्न पाइन्छ । यस्ता भजन र चुड्काका लागि आँधीखोला क्षेत्र निकै प्रख्यात छ ।

दुईजना प्रेमी र प्रेमिकाको मायालु भावबाट अभिव्यक्त हुने भाव सम्भोग श्रृङ्गार रस हो भने दुईजना प्रेमी प्रेमिकाको विछोडको अवस्थामा प्रकट हुने विरहको अभिव्यक्ति विप्रलम्ब श्रृङ्गार रस हो । यस आँधीखोला क्षेत्रमा यी दुई प्रकारका भाव सञ्चार हुने प्रशस्त लोकगीतहरू प्रचलित छन् । जुन गीतहरू यस प्रकार छन् :

टाउकामा बाँधेर फेटा

माया लाउन मसँग आउयता

गरदुवा गाउरी र ताउला

गालैमा टोक्दिम्ला चालपाउला ।

यसै गरी विशेष कारणवस दुई आत्माको विछोड भएपछि प्रेमी प्रेमिकाको मानसपटलमा हुने विरहको अभिव्यक्ति अनि वियोगवस्थामा अभिव्यक्त हुने लोकगीतहरू यस्ता छन् :

अल्को डाँडा भत्के नि हुन्थ्यो नि

म रोएको मायाले सुन्थ्यो नि

गाउँघरमा निरजाले हल्ली र खल्ली

सोह्रवर्षे निरजाले जोवनको विचल्ली

अलङ्कार भन्ने नै सौन्दर्य हो । सौन्दर्यलाई उत्पन्न गर्ने कारक नै फेरि अलङ्कार हो । अलङ्कार काव्य सौन्दर्यको शोभाकारक तत्व हो अलङ्कार विनाको काव्य तातो विनाको आगो जस्तै हो । साहित्यलाई सिंगार्ने अलङ्कार दुई प्रकारका हुन्छन् शब्द अलङ्कार र अर्थ अलङ्कार शब्द चयनको माध्यमबाट साहित्यलाई सिगार्ने

अलङ्कार शब्द अलङ्कार हो भने शब्दबाट जुन किसिमको चमत्कारपूर्ण अर्थ निस्कन्छ त्यो अर्थालङ्कार हो । उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा योजनाबद्ध ढङ्गले अलङ्कारको प्रयोग नभए तापनि केही मात्रामा अलङ्कासर प्रयोग भएको पाइन्छ जस्तै :

घरको हेला परैको हेला भो ,

मैले डाँडै काट्ने बेला भो ।

वरको शीतल के शीतल होला र

तिम्रो मनले मेरो मन छोला र

यसरी उपरोक्त माथिका गीतहरूमा ला र भो तथा शीतल र ला शब्द दोहोरिएका छन् त्यसैले यसमा छेकाउनुप्रसाद प्रयोग भएको छ ।

एउटा वस्तुको छेउमा अर्को वस्तुलाई राखेर त्यसको समानतामा प्रस्तुत गर्नु नै उपमा अलङ्कार हो । यसमा एउटा वस्तुलाई अर्कोसँग तुलना गरी हेर्दा उपमान, उपमेय, सादृश्यवाचक र समान धर्म जस्ता चारतत्व रहेका छन् । यस उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा पनि उपमा अलङ्कार प्रयोग भएका प्रशस्त गीतहरू भेटिन्छन् जस्तै :

रूपैमा राम्रो पुर्नेको जूनजस्ती

भेट भो माया नम्बरी सुन जस्ती

थियो माया मदन र मुना झैं

भइयो ऐले घाम र जून झैं

यसरी माथि उल्लेखित गीतहरूमा रूपलाई जूनसँग तुलना गरिएको छ । मायालई नम्बरी सुनसँग र दुई प्रेमी र प्रेमिकालाई घाम र जुनसँग तुलना गरिएको छ ।

लोकगीतको आत्मा वा प्राण भनेकै लय हो । लयविनाको लोकगीतको कुनै अर्थ हुँदैन । लयकै आधारमा लोक गीत गाइन्छ जसलाई हामी भाका पनि भन्ने गरिन्छ ।

जब लोकगीतको रचना हुन्छ त्यहाँ लयको पनि रचना भएको हुन्छ । उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गर्दा तीन प्रकारका लयको प्रयोग भएको पाइन्छ । द्रूत वा छिटो लय यो लय छिटो छिटो गाइने लय हो । सामान्यतया यस्ता गीतहरूमा चुड्का गीत, रत्यौली आदि पर्दछन्-

उधैँ सलल गंगाजल निर्मल

ढोका खोल राम

भक्ति आए स्वर्गमा

मलाई बगाउलाकी

फूल बगाउनी नदीले

देखि त्यौ जूनेली चरी

हाम्रो भाइ डोलीमा चढेको ।

२. मध्य लय

गायन प्रक्रियामा छिटो छिटो पनि नभई र लामो लेग्रो तानेर गाउन पनि नपर्ने गीतहरू मध्य लय अन्तर्गत पर्दछन् । यसमा रोइलागीत गाइने गीत, सालैजो आदि पर्दछन् ।

सानु माया जाँ गए पनि

लेख चिठी आरमै छु भनी

दहीको ठेकी चामलको रेखी

किन माया तर्केको मदेखी

मेरो माया हो रैच पर

नचिने सी केलाउँदो रैचर

३. लामो लय

लामो लेग्रो तानेर उचारण गर्दै गाइने गीतहरू लामो लयका गीतहरू हुन् । यसमा यानीमाया साहिँलो आदि पर्दछन् । जस्तै :

हा..... देउरालीमा सिद्ध बाबा यानीमाया ,

पञ्चासेमा ताल यानीमाया ।

हा.... रिम्दै घुम्दै भइयो भेट यानीमाया

गाँसौँ माया जाल यानीमाया ।

लोकगीतमा परम्परादेखि नै लोकमानसले बोल्दै आएको मौखिक भाषाको प्रयोग हुन्छ । यो कुनै पनि शास्त्रीय नियममा बाँधित्रएको हुँदैन यसमा विभिन्न अनुकरणात्मक शब्द विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोगले लोकगीतलाई स्वादिलो बनाएको हुन्छ । गाउँघरमा प्रयोग हुने ठेट नेपाली शब्दहरूको प्रयोग, विभिन्न थेगोहरूको प्रयोग, अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग यसमा गरिन्छ । सरल सहज शब्दहरूको प्रयोग यसमा पाइन्छ ।

४.५ निष्कर्ष

लोकगीतलाई कसैले निर्माण गरेको होइन । यो लोक जनजिब्रोबाट अभिव्यक्त भएको अभिव्यक्ति हो । लोकसाहित्यलाई फराकिलो बनाउनमा लोकगीतको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म आ-आफ्नै किसिमका लोक संस्कारहरू छन् । तिनै संस्कार, मेला पर्व अनुसार दुःख पीडा वेदना र हाँस खेलका कुराहरू लोकगीतका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुने गर्दछन् ।

स्याङ्जा जिल्ला पनि लोकसाहित्यको क्षेत्रमा निकै प्रख्यात जिल्ला मानिन्छ । यस जिल्ललाको पनि उपल्लो आँधीखोला क्षेत्र पनि लोकगीतका क्षेत्रमा परम्परादेखि नै चर्चित मानिन्छ । प्राचीनकालदेखि आधुनिक समयसम्म पनि निकै प्रख्यात नै मानिन्छ । प्राचीन लोक गायकदेखि आधुनिक गायक राजुपरियारसम्म पनि आँधीखोले भाकाले मन छोएको पाइन्छ साथै बेला बेला बाटोघाटोमा घन्किरहन्छ यो भाका -

आँधीखोला उर्लेर आयो
आउने थिइन मायाले बोलायो ।

यस क्षेत्रमा विभिन्न खालका लोकगीतहरू प्रचलित छन् , संस्कार, पर्व, मेला, मिलन विछोड अनुसार विभिन्न खालका लोकगीतहरू बाह्रमासे, रत्यौली पर्व, श्रमगीत, संस्कार गीतहरू प्रचलित छन् । त्यस्ता लोकगीतहरूका आफ्नै विशेषताहरू पनि रहेका छन् ।

काव्यात्मक हिसाबले हेर्दा यस क्षेत्रका गीतहरूमा विभिन्न नियम वा सिद्धान्तले बाँधिएका छैनन् तापनि विभिन्न रसहरू शान्त रस, श्रङ्गार रस, करुण रस आदिको प्रयोग भेटिन्छ । त्यसै गरी विभिन्न अलङ्कार अनुप्रास, अलङ्कार उपमाको समिश्रण पाइन्छ । विभिन्न थेगोको प्रयोग अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग, सरल एवम् सहज भाषाको प्रयोग आदि जस्ता विशेषताले गर्दा यस क्षेत्रका लोकगीतहरू जनमानसको ढुकढुकी हुन पुगेका छन् ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको शीर्षकीकरण गर्दै शोधको प्रयोजन, विषय, परिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य सीमाङ्कन शोध विधिको रूपरेखा दिइएको छ । पहिलो परिच्छेदमा उल्लेख भएका कुराहरूले शोधकार्यलाई व्यवस्थित तरिकाले अध्ययन गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा स्याङ्जा जिल्लाको सामान्य परिचय दिँदै उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको परिचय दिइएको छ । यो क्षेत्र समुद्री सतहदेखि १००-२५०० मिटरसम्मको उचाइमा अवस्थित छ । जातीय भाषीय एवम् सांस्कृतिक हिसाबले विविधता भए पनि यस क्षेत्रका मानिसहरू एक आपसमा मिलेर बसेका छन् । यस क्षेत्रको मुख्य पेसा कृषि नै हो र अन्य सहायक पेसामा व्यापार व्यवसाय जागिर पेन्सन तथा वैदेशिक रोजगार पनि रहेका छन् । शैक्षिक हिसाबले यस क्षेत्र मध्यम खालको रहेको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको परिचय दिँदै यस क्षेत्रको, प्राकृतिक सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, ऐतिहासिक र शैक्षिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा लोकसाहित्य र लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ । लोक साहित्यको मुख्य विधा लोकगीतको बारेमा विद्वान अध्येताहरूले गरेका अध्ययनबाट प्राप्त विचार र विश्लेषणका आधारमा लोकगीतको परिचय, विशेषता, तत्व, महत्व, वर्गीकरण आदि विषयमा वर्णन गरिएको छ । यसका साथै लोकगीतको ऐतिहासिक अध्ययन परम्पराको बारेमा पनि यस परिच्छेदमा चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । लोकगीतका फाँटमा आँधीखोला क्षेत्र निकै प्रख्यात छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित रोइला भाकाले युवा, युवती, बाल बच्चादेखि बुढाबुढी सम्मका मानवको मन छोएको छ । जस्तो *आँधीखोला उर्लेर आयो आउने थिइन मायाले बोलायो* । यस क्षेत्रमा क्षेत्र निकै प्रख्यात छ । यस क्षेत्रमा विभिन्न जनजातिहरूको सामाजिक प्रचलन, संसकारगत मूल्य मान्यता, भेषभूषा एवम् धर्मसंस्कृतिमा समेत विविधता भए पनि आपसी मेलपिमलाप र एकतामा एकताबद्ध छन् । त्यसैले यस्ता

विभिन्न जातजाति, धर्म संस्कृति अनुसार विभिन्न पर्व, मेला र संस्कार अनुसार विभिन्न खालका गीतहरू गाउने प्रचलन रहेको छ । बाह्रैमहिना जुनसुकै बेला पनि गाउन सकिने गीतहरूलाई बाह्रमासे गीतहरूमा गोठालेगीत, बालगीत, गाइनेगीत, रोइलागीत, सालैजो, यानीमाया, बारुलै ठाडोभाका र साहिँलो र भ्याउरे गीतहरू पर्दछन् । विशेष गरी यस्ता बाह्रमासे गीतका विषयवस्तुमा प्रेम र विरहको अभिव्यक्ति, प्राकृतिक सुन्दरता र सामाजिक एवम् आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । आँधीखोला क्षेत्रको प्रमुख लोकलय आँधीखोले रोइला भाका हो । यसैगरी गोठाले गीत, गाइने गीत आदि यस क्षेत्रका चर्चित बाह्रमासे गीतहरू हुन् ।

यस क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरू कृषिमा निर्भर छन् । त्यसैले उनीहरूले खेतबारीमा काम गर्दाको पीडा थकाइलाई बिसाउने विभिन्न भाकामा कर्म गीतहरू गाउने गर्दछन् । यस्ता गीतहरूमा दाइँगीत, असारे गीत, भदौरे गीत, आदि रहेका छन् ।

यस क्षेत्रमा विभिन्न जाति सांस्कृतिक प्रचलन रहेका मानिसहरू बसोवास गर्दछन् । विभिन्न पर्व मेला अनुसार विभिन्न गीतहरू गाउने गर्दछन् जसलाई पर्व गीत भन्ने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित पर्वगीतहरूमा तीजे गीत भैलो देउसी आदि पर्दछन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित पर्वगीतहरूमा तीजेगीत नारी प्रधान गीत हो । यसमा नारकिा विरह व्यथा र वेदनाको साथै दमन शोषणबाट मुक्ति, हक अधिकार र समानताको बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । नेपालको राष्ट्रिय पर्व दशैका अवसरमा शक्तिको देवी भगवती पूजाअर्चना गरी मालसिरी गीत गाउने प्रचलन रहेको छ । यस्तै दोस्रो ठूलो चाड तिहारमा गाइने देउसी , भैलो आदि रहेका छन् । पुरातन संस्कृतिमा विश्वास राख्ने यस क्षेत्रमा ग्रह दशा एवम् पाप र पुण्यको निम्ति दान, व्रत र यज्ञजस्ता कार्य गर्ने र ईश्वरीय भक्तिभावले ओतप्रोत धार्मिक गीतहरू यस क्षेत्रमा निकै प्रचलित छन् । विभिन्न पूजाआजाका अवसरमा भक्तिभावपूर्ण भजन कीर्तन गाउने प्रचलत अझै पनि यस क्षेत्रमा रहेको छ ।

यसरी उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा लोकजीवनको सुख दुःखहाँसो विरह वेदना आदिको यथार्थ चित्रण गीत मार्फत गरिएको छ । लोकगीत सामाजिक मूल्य मान्यता, सभ्यता, संस्कार पनि रहेका छन् । लोकगीत नेपाली लोकसंस्कृतिलाई चहकिलो पार्न लोकगीतको आफ्नै ऐतिहासिक गरिमा र महत्व रहेको पाइन्छ । यहाँका लोकगीतहरूमा कुनै सैद्धान्तिक व्याकरणीय नियममा बाधिएका छैनन तापनि गायनका अवसरमा श्रृङ्गार रस, हास्य रस करुण रस आदिको प्रयोग, अलङ्कारको

केही मात्रामा भए पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । गायन प्रक्रियाका आधारमा एकल, दोहोरी र सामूहिक गीतहरू गाइन्छन् । वाद्यवादनहरूको प्रयोग, नृत्यको प्रयोग, वाद्य र नृत्य दुवैको प्रयोग, महिलाले मात्र गाइने, पुरुषले मात्र गाइने गीतहरू पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् । भाषिक प्रयोगका दृष्टिले जनजिब्रोमा झुण्डिने कथ्य भाषाको प्रयोग विभिन्न थेगोहरूको प्रयोग सरल र सहज भाषाको प्रयोग यस क्षेत्रका लोकगीतहरूमा भएको पाइन्छ ।

लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये सर्वाधिक चर्चित र सर्वप्रिय विधाको रूपमा लोकगीतलाई लिन सकिन्छ । मानव जातिको विकास भएसँगै लोकगीतको पनि विकास भएको मानिन्छ । लोक गीत भनेको समाजको सेवा हो, जसको साहारामार्फत ग्रामीण क्षेत्रका निम्न वर्गीय पारिवारिक अवस्थाको चित्रण गरेको हुन्छ । लोक गीत मार्फत मानव मनका सुख दुःख, हर्ष आँसु घात प्रतिघात एवम् उकाली ओरालीबाट उद्वेलित भएर लयात्मक अभिव्यक्तिको माध्यमबाट बाहिर प्रस्फुटित हुन्छन् । त्यसैले लोकगीत समाजको अभिन्न अङ्ग हो ।

स्याङ्जा नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने गण्डकी अञ्चलभित्रको एउटा प्रख्यात पहाडी जिल्ला हो । पौराणिक किंवदन्ती अनुसार अन्धाअन्धीको आँसु बगेर बनेको आँधीखोला धार्मिक सांस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्व बोकेर अविरल बग्दछ । भिरालो पहाडी क्षेत्र खोलानाला, वनजङ्गल र झरना जस्ता प्राकृतिक सौन्दर्यले शोभायमान स्याङ्जा जिल्लाको उत्तर पश्चिम क्षेत्रमा पर्ने वाङसिङ, देउराली, बाँगेफट्के, विचारी चौतारा र चिलाउनेबास गा.वि.स. पर्दछन् । राजनैतिक विभाजनका दृष्टिले यो क्षेत्र नं १ मा पर्दछ । हरियाली सुन्दर वनपाखा विविध पशुपंक्षी तथा वन्यजन्तु, औषधीजन्य जडीबुटीहरू भिरालो परेका कान्ले खेतबारी र मनोरम उच्च पहाडी श्रृङ्खलाहरूले यस क्षेत्रलाई सुरुमा सुगन्ध थप्ने काम गरेको छ भने विभिन्न मठमन्दिरहरूमा विराजमान देवी भैरव भगवती सिमेभूमे आदि देवदेवताहरूले यस क्षेत्रलाई रक्षा गरेका छन् । यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने विभिन्न जनजातिहरूको सामाजिक प्रचलन संस्कारगत मूल्य मान्यता भेषभूषा एवम् धर्मसम्बन्धी विविधता भए पनि आपसी मेलमिलाप र एकतामा एकबद्ध भएर मिलेर बसेका छन् । यस क्षेत्रको शैक्षिक अवस्था भने मध्यम खालको छ । यस क्षेत्रमा सरकारी र निजी गरी जम्मा ४ वटा उ.मा. ४ मा.वि. ७ वटा नि.मा.वि. रहेका छन् । यहाँको स्थानीय लोकगायकबाट गाइएका गीतहरू वास्तविक यहाँका लोकगीतहरू हुन् । जनु परम्प्रादेखि नै एक पुस्ताले अर्को पुस्तामा सार्दै ल्याउँदा विकसित हुने अवसर पाएका छन् । कुनै घटना वा विषय

प्रसङ्गलाई टपक्क टिपेर सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा लोकजीवनको भावुक हृदयमा डुबुल्की मारेर छचल्किदै पोखिने अनि सङ्गीतात्मक लोकलयमा तरङ्गिदै मेलापात उकाली ओराली भञ्ज्याङ चौतारीहरूमा गुन्जने यस्ता लोकगीतहरू केवल परम्परा र संस्कृतिको सम्वाहक मात्र होइनन् आधुनिक सभ्य समाजलाई सन्देश दिन पनि सफल छन् । यहाँ प्रचलित यी विविध लोकगीतहरूमा विभिन्न सामाजिक मूल्य र मान्यताका साथै ऐतिहासिक धार्मिक आर्थिक अवस्था तथा यथार्थ जीवनशैलीको प्रतिबिम्ब पाइन्छ भने लोकजीवनका सुख दुख, माया प्रेमका भावना तथा विभिन्न करुणा र मर्मस्पर्शी घटनाहरूको झझल्को पाइन्छ ।

५.३ निष्कर्ष

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा यस अध्ययनले स्याङ्जा जिल्लाको उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित सम्पूर्ण लोकगीतहरूलाई समेट्ने गरिएको छ । नेपाली लोकगीतको अध्ययनका निम्ति सर्वसम्मत आधार तयार हुन नसकेको र पर्याप्त मात्रामा सामग्रीको अभावका बाबजुद पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, शैक्षिक आदि विविध पक्षका आधारमा यस क्षेत्रको जनजीवन र भौगोलिक अवस्थाको समेत पहिचान गराइएको छ । यस अध्ययन उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रको सामाजिक भौगोलिक वा लोक सांस्कृतिक पक्षका विषयमा जान्न चाहनेहरूका लागि र भावी अनुसन्धानका लागि समेत आधार सामग्रीको कार्य गर्ने छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न खालका लोकथुङ्गाहरू पुर्खाले दिएका अमूल्य सम्पत्ति र लोकजीवनका ढुकढुकी हुन्, जसले यस क्षेत्रको मात्र नभई सम्पूर्ण लोकगीत र लोकसाहित्यकै गरिमा बढाउने काममा महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छन् ।

परिशिष्ट

उपल्लो आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन

बाह्रमासे गीतहरू

गाइने गीत

वि.सं १९७१ सालमा भारत पाकिस्तानबीच लडाईं हुँदा नेपाली युवाहरू लडाईंमा परेको कथालाई प्रस्तुत गरिएको गीत

हे बरै

१९७१ सालमा लडाई भयो
पाकिस्तान भारत
के लेख्यो नि भावीले
कर्मैलिला भयो नि हजुर ।
भारती गल्ला भर्ती है लिन
नेपाल पस्यो घर दैला दैला
टोल टोल चोक सबै ठाम घुमी
गाउँघरका ठिटा बटुलिकन
दाँया र बाया नापजाँच गरी
आँखाको डेरो , कानको बरै
नहेरिकन सबैलाई भर्ती
लियो नि हजुर ।
जागिरै खान भर्ती है भइ
नेपालीठिटा गए नि हजुर ।
भर्तीमा भाको ६ मैना सम्म
फौजीको तालिम गरायो हजुर
छ मैना पछि कसम खुवाइ
पल्टनमा खटायो ।
पल्टनमा गको छ मैनापछि

सरकारको विल्ला काँधमा थापी
लडाइमा हाजिर भए नि हजुर
लाको छैन मनमा,
आउला कि म फर्केर
घर सम्झी सम्झी रुन्छ मन धर्केर ।
आमाले सोध्लिन नि
खै छोरो भन्लिन ।
रज खुल्दै छ भन्दिए
बाबाले सोध्लान् नि
खै छोरा भन्नालान
लडाइमा लड्दै छ भन्दिए ।
दाइले सोध्लान् नि
खै भाइ भन्नालन
मामल घटी भन्दिए
भाइले सोध्लान् नि
खै दाजै भन्लान
अंश बढ्यो भन्दिए
भाउजूले सोध्लिन नि
खै देवर भन्लिन
खसी काटी खाउ भन्दिए
दिदीले सोध्लिन नि
खै भाइ भन्लिन्
माइती घटे भन्दिए
बैनीले सोध्लिन नि
खै दाइ भन्लिन
कोशेली घटे भन्दिए
फूपुले सोध्लिन नि खै भदा भल्लिन्

घलेकी घटी भन्दिए
मामाले सोध्लान नि खै भान्जा भन्लान
कोटै घटे भन्दिए
सङ्गी र साथीले
खै लाउरे भन्लान्
दोस्ती छुट्यो भन्दिए
छोराले सोध्लान् नि
खै बाबा भन्लान्, टोपी झिक भन्दिए
छोरीले सोध्लिन् नि, खै बाबा भन्लिन्,
राम्रै घर खाउ भन्दिए
सुन चुराको दान दिए
बाबाकी प्यारीले,खै स्वामी भन्लिन्
बाटै फुक्यो भन्दिए ।
शिरको स्वामी स्वर्गवास भयो
सबैका घर चाडपर्व आयो,
सबैका लाउरे घरमा आए,
हाम्रा किन आउँदैनन्
कि हाम्रो स्वामी लडाइमा परे
कि त बिदा पाउँदैनन् ।
चाडपर्व आउँदा दिदी र बैनी ।
बाबा रुन्छन् वर्ष दिन,
आमालाई खातिर जुगै भरीलाई हजुर ।
बाला जोवन खेलेरै गयो ,
बैस जोवन सरकारलाई भइगयो ।

स्रोत व्यक्ति
नाम : चन्द्रबहादुर गन्धर्व
उमेर : ६२ वर्ष
ठेगाना : वाडसिङ, लप्सीबोट

नरोऊ मायालु

यो बैनीको सुरिलो भाकाले ,
सुरिलो भाकाले ।
छाती चिर्‍यो गाजलु आँखाले
नरोऊ मायालु ॥
करिममा नभाको कुरा
नभाको कुरा
बल गरेर हुँदैन हजुर ।
नरोऊ मायालु ॥
करिमाले लाएको डोरो
लाएको डोरो ।
डोरो छिन्यो मन भयो एकोहोरो
नरोऊ मायालु ॥
सानु माया जाँ गए पनी
लेख चिठी आरमै छु भनी
नरोउ मायालु ।
मेरो माया हो रैच पर
नचिने सी केलाउदो रैचर
नरोउ मायालु ।

स्रोत व्यक्ति
नाम : हर्कबहादुर गन्धर्व
उमेर : ५७
ठेगाना : विचार चौतार-५, पाखीबोट

एकोहोरी यानीमाया गीत

हा .... शिरमा लाउने शिरफूलको यानीमया
कति पऱ्यो रेट यानीमया ।
हा.... यानीमया कति पऱ्यो रेट यानीमया
हा... मरेदेखि बैकुण्ठमा यानीमया
बाँचे हुन्छ भेट यानीमया ।
हा..... काँकरीलाई थाकरी त यानीमया
फरसीलाई छानु यानीमया ।
हा... कैले होला अभागिलाई यानीमया
बैकुण्ठमा जानु यानीमाया ।
हा... माथि लेक पञ्चारसेमा यानीमाया
जोगी बस्यो ध्यान यानीमया ।
हा ... सुख होला भन्दा भन्दै यानीमया
सुकिसक्यो ज्यान यानीमया ।
हा... हलो जोत्दै बेसी खेत यानीमया
गाई चराउँदै खर्क यानीमया ।
हा... सधैंभरि दुःख मलाई यानीमया
छैन मनमा हर्ष यानीमया ।
हा ... भुईमा गयो वरको हाँगो यानीमया
अल्को गयो टुनी यानीमया ।
हा... पाऱ्यो भलाई करिमैले यानीमया
सधैंभरि रुनि यानीमया ।
हा.... थाकखोलाको मार्फा भोट यानीमया
घुमी बस्यो ताल यानीमया ।
हा... के लेखेछ भावीले नि यानीमया
सधै जोगी चाल यानीमया ।

हा... डाँडाकाँडा भुल्के घाम यानीमया ।
बेसी फाँट कुहिरो यानीमया ॥
हा... दुःख पर्दा कोही छैन यानीमया,
बैस छदाँ धुइरो यानीमया ।
हा.. माथि पऱ्यो डहरे त यानीमया ,
तल आँधीखोला यानीमया ॥
हा ... बाँचुञ्जेल हाँस खेल यानीमया,
मरिजाने चोला यानीमया ॥

स्रोत व्यक्ति
नामः टीकाराम लामिछाने
वर्ष : ४०
ठेगाना : वाङसिङ १, भर्साङ्ग

दोहोरी यानीमाया गीत

केटा : हा .... आँधीखोला रुवानीले यानीमया,
माछी माऱ्यो जालैमा यानीमया ।
हा....हितैको माया भेट भयो आज यानीमाया
दोहोरी खालैमा यानीमया

केटी : हा... शिरैमा लाउने ढाका टोपी यानीमया,
कतिमा किनेको यानीमया ।
हा..... म नि बसें दोहोरीमा यानीमया,
कोइ छौ र चिनेको यानीमया ।

केटा : हा... माथि पऱ्यो देउराली डाँडा यानीमया
तल पऱ्यो लप्सीबोट् यानीमाया
हा .... तिमी हामी भेट भइयो यानीमाया
गरौँ चिनजानी यानीमाया

केटी : हा... कालीपारे काली म त यानीमाया ,
बाँगे होला गाम यानीमया ।
हा ...दाईले पनि भने हुन्थ्यो यानीमया ,
आफ्नो नाम गाम यानीमया ।

केटा : हा ..... हा घर त मेरो लाँकुरी हो यानिमाया,
सालघारीको साइँलो यानीमाया
हा..... धेरै पछि भइयो भेट यानीमाया
लाइरच रमाइलो यानीमाया

केटी : हा .... देउरालीमा सिद्ध बाबा यानीमाया
पञ्चासेमा ताल यानीमाया
हा .... रिम्दै घुम्दै भइयो भेट यानीमाया
गाँसौ माया जाल यानीमाया

स्रोत व्यक्ति
केटा : लालचन्द्र पौडेल
वर्ष : ४८
ठेगाना :वाङसिङ १, भर्साङ्ग
केटी : देवी पौडेल
वर्ष : ४१
ठेगाना : विचारी चौतारा-२, स्याङ्जा

एकोहोरी रोइला भाका गीत

मलाई बगाउँलाकी फूल बगाउनी नदीले
छेप छेपनेले नछेपे है नीरले, आयो भन्ने पीरले
आयो भन्ने पीरले ।
तिमलाई हो की मलाई आयो छेपन सिया झैं
काँकरीको विया झैं
नबोले नौतान,
बोले पनि नोक्सान
बोले पनि नोक्सान ।
अचार करेलीको,
तिउने मिठो लौकाको
नछोडे है मौकाको ।
आँधीखोलो बढ्यो,
सेतीखोला बौलायो ।
ए दाई मलाई सोउलायो ।
अब वर्षा लायो,
सेखु छैन रुझाउँछ ,
यो मन कल्ले बुझाउँछ ।
बोलौँ बोलौँ लायो
बोली हाले मै पनि, नरिसाउनु कोइ पनि
बोलम भने पनि बोली छैन रसैको
कर्म छैन जसैको
पाऱ्यो करिमैले भीरमा जाम्की तीरमा
पञ्चासेको शिरमा

स्रोत व्यक्ति : नामः रूपाकुमारी सापकोटा र साथीहरू
ठेगाना : चिलाउनेवास- २, स्याङ्जा

दोहोरी रोइला

केटा : बोलम भने पनि बोली छैन रसैको, कर्म छैन जसैको ।

केटी : पारी वनपालेमा, अल्को रुख सल्लै हो, दाई बोलेको बल्लै हो।

केटाः बोलौ बोलौ लायो, बोली हाले मै पनि, नरिसाउनु कोइ पनि ।

केटी : पारी वनपालेमा स्यालले खुट्टा तानेको, त्यति भन्न जानेको ।

केटा : आँधीखोला कुइरो, तिखाचुली झुल्के घाम, तिम्लाई ढाँटे मरि जाम ।

केटी : चौतारीको बर, उखेलेर सर्दैन, राम्रो पार्नु पर्दैन ।

केटा : रातो माटो गेरु, सेतो माटो कमेरो, मन धोको छ मेरो

केटी : धोको पुऱ्याई दिउँला, सम्झी सम्झी आउनीलाई, चोखो माया लाउनीलाई

केटा : निगाली काटेर, झोपो रह्यो वनैमा, धोको रह्यो मनैमा ।

केटी : अलि यता सर, त्यता चिसो झै भयो, माया मारे झै भयो ।

केटा : आजै भेटे माया, आजै छैन चुरोट यो मन कति उराठ ।

केटी : धन्नै आउनु भैच, विना लौरी उकाली, विना तिम्तो सुपारी ।

केटा : रैचौ रन पनि , के जन्मिछौ नरैमा, दिल बसेन घरैमा ।

केटी : चौतारीको बर, वरको साथी पिपलु निकै रैछौ सिपालु ।

केटा : आधाबारी बाझै, आधाबारी तोरी जौ, तिम्लाई ढाँटे मरी जाउ ।

केटी : न निस्तारा हुनी, नमायाले ज्यान जानी, उतैतिर ध्यान जानी ।

केटा : पानी पँधेराको, दाउरा घाँस वनको, कोछ तिम्रो मनको ।

केटी : माया छ भनेर, भन्दै हिन्न हुन्छ र, दुनियाले सुन्छर ।

केटा : तिम्रो तीन तलेमा, पूर्वपट्टि झ्याल राखे, म आउँला नि ख्याल राखे ।

केटी : घर छ बाटामाथि, आउँदा जाँदा पसे है, गुन्द्री तानी बसे है ।

स्रोतव्यक्ति

पदमपाणि बराल उमेर : ५६

ठेगाना : विचारी चौतार-५, स्याङजा
गुमा पौडेल, उमेर ३८
ठेगाना : विचारी चौतार-५, स्याङजा

एकोहोरी सालैजो

हा … है आँधीमा खोला
सालैजो घटिया बजार ,
हा है घटिया बजार ।

हा…है चौतारी माया शितलु छैन,
सालैजो तिरौला हजार ,
हा है तिरौला हजार ।

हा है आँधीमा खोला, गुहेली पाक्यो ,
सालैजो चरिले चाखेको,
हा है चरीले चाखेको ।
हा है गीत गाउन सिपालु छैन
सालैजो वचन नै राखेको ,
हा है वचन नै राखेको ।
हा है पिपलु छाया
सालैजो चोखी रहिछौ माया
हा है वचन नै राखेको

स्रोतव्यक्तिः
नामः सुकाराम गुरुङ
वर्ष : ५०
ठेगाना : वाङगे २, स्याङ्जा

दोहोरी सालैजो

पुरुष	हा ... चैत र मास गुरास फुल्यो सालैजो, त्यो डाँडा र पाखैमा
पुरुष समूह	हा.... त्यो डाँडा र पाखैमा
पुरुष	हा .. मायालुसँग भेट भयो आज सालैजो, आउन बस काखैमा ,
पुरुष समूह	हा.... आउन बस काखैमा
	हा ... ख्याल होइन साँचो सालैजो , आउन बस काखैमा
महिला	हा.... हितैको माया भेट हुने रैछ सालैजो आँधीखोला झरेसी
महिला समूह	हा .... आँधीखोला झरेसी
महिला	हा.... दुई दिनको चोला हाँसेर बोल सालैजो कल्ले भन्छ मरेसी,
महिला समूह	हा.... कल्ले भन्छ मरेसी
पुरुष	हा ... भाते र खाने चरेसको थाल सालैजो घिउ खाने बटुकी,
पुरुष समूह	हा.... घिउ खाने बटुकी
पुरुष	हा .. कित साटौ माया सुनको औठी सालैजो कित साटौ पटुकी
पुरुष समूह	हा.... कित साटौ पटुकी
	हा ... ख्याल होइन साँचो सालैजो , कित साटौ पटुकी
महिला	हा... लेकैमा बस्ने त्यो डाँफे चरी सालैजो बेसी झर्‍यो धानखान
महिला समूह	हा ....बेसी झर्‍यो धानखान
महिला	हा...नलाउनु रैछ दुईदिनको माया सालैजो सम्झीसम्झी ज्यान खान
महिला समूह	हा....सम्झी सम्झी ज्यान खान

स्रोत व्यक्तिः
स्रोत : लप्सीबोट आमासमूह
ठेगाना : वाङसिङ-१, स्याङ्जा
भर्साङ्ग युवाक्लब
ठेगाना : वाङसिङ-१, स्याङ्जा

निरजाले

विरहको निरजाले गाउँदै छु गीत,
सैको साथी निरजाले बोल्दैन मसित ।
जाँ गए नि निरजाले मेरै छन् कुरा,
कति रैछन निरजाले जोरी र सत्तुर ।
निष्ठुरीले निरजाले छोडेर गइदियो,
सारा संसार निरजाले विरानो भइदियो ।
मेरो माया निरजाले मनैको थियौ नि
अहिले मलाई निरजाले यो धोका दियौ नि ।
खोटी रैछ निरजाले करिमै मेरो ,
दिन पनि निरजाले लाईरन्च अँधेरो ,
गाउँघरमा निरजाले हल्ली र खल्ली
सोर वर्षे निरजाले जीवनको विचल्ली
धान पाक्यो निरजाले गुर्दी र मन्सारा,
यस्तै रैछ निरजाले यो पापी संसार ।
कसले बुझ्छ निरजाले कर्मैको खेल पनि
सुकिसक्यो निरजाले आँसुको भेल पनि ।
कैले होला निरजाले छुटकारा पाउने दिन ,
कालले निम्तो निरजाले लिएर आउने दिने ।
जीवनको निरजाले भएन टुङ्गो ,
मरे बरु निरजाले सबैलाई हलुङ्गो ।

स्रोतव्यक्तिः
नाम : यदुकुमारी लामिछाने
वर्ष : ४१
ठेगाना : वाङसिङ १, स्याङ्जा

बालगीत

दगुर दगुर कुइरा
तेरा घर चोर पसे
पिठो चामल लुकाए
बूढो भैंसी फुकाए
डालो नाङ्लो ठटाए
छोरी माइत पठाए
सातै डाँडा कटाए
दगुर दगुर कुइरा
ची मुसी ची
मुसाले खायो धान
काट मुसाका कान
तिम्रा बाबा हाम्रा बाबा
चरी मार्न गए
तिम्लाई टाउको मलाई पुच्छर
हा .... हा.... भुर्र ।
थिरिथिरी बाबु थिरिथिरी
पुतली नाच्यो फिरिफिरी
गोठे लौरी गोठै जा
नुन लिन भोटै जा
पानी खान कुलै जा
मकै भुटी फूलै खा
कुलो लयो पैराले
छेकीदेउन लौराले .

स्रोतव्यक्तिः

नामः कृष्णप्रसाद लामिछाने
उमेर : १२ वर्ष
ठेगानाः वाङसिङ १ भर्साङ्ग

गोठाले गीत

गोठाला दाइको फाटेको भोटो
सम्पत्ति हँसिया खुर्पेटो
सधैँ साउको सेवा गर्ने गोठालाको कर्म
कैले वस्तु चराउन कैले अर्म पर्म
जिन्दगीको सुख दुःख सधै साउको घरमा
ढिकीजाँतो मेलापात गोठालकै भरमा
गोठाला दाइको फाटेको भोटो
सम्पत्तिमा हसिया खुर्पेटो ।
कैलसे घर कैले गोठ गाईवस्तुको धन्दा
सधै दुःख थपिदैछ आज हिजो भन्दा
घाँस काट्न भीरपाखा सधै डोको मूठो
मिठोचोखो देख्नु छैन सधै रुखो पिठो
गोठाला दाइको फाटेको भोटो
सम्पत्तिमा हसिया खुर्पेटो
लेकवेसी वनपाखा खरबारी र खर्क
चाडपर्व आउँदा पनि छैन मनमा हर्ष
कम्मरैमा खुर्पेटो त पिठ्युँमा डोको
अझै पनि मऱ्या छैन सुख पाउने धोको
मरीभरी काम गरे नि साउको जाती हुन्न
अझ उल्टै थर्काउँदा यति मन रुन्न
सधैभरि आफ्नो कर्म सम्झी सम्झी रुनी
यसै गरी बित्छ हजुर गोठालाको जुनी
गोठाला दाइको फाटेको भोटो
सम्पत्तिमा हसिया खुर्पेटो

स्रोतव्यक्तिः

नामः नारायण पौडेल

उमेर : ५३ वर्ष

ठेगानाः विचारी चौतारा-५,स्याङ्जा

बारुलै गीत

चैत लायो बारुलै हुरी र बतास
हितको माया बारुलै खैकुन्नि कता छ ।
संसारैमा बारुलै मैरैछु दुःखी
मर्छु क्यारे बाारुलै उमेरै नपुगी
कर्मै मेरो बारुलै फुटेको ऐन झैं
दिन पनि बारुलै लाइरन्छ मैन झैं
मर्छु मत बारुलै बाचेर छैन काम
पिरसको भारी बारुलै बिसाउने पाइन ठाम
पिर मात्रै बारुलै लाइरन्छ किन
मर्छु भन्छु बारुलै आट गर्न सक्दिन
सहनलाई बारुलै सकियो बल
हुन्छु जस्तै बारुलै झैं लाग्छ पागल
सुक्यो सबै बारुलै हरियो वन पनि
डढेलोले बारुलै खाए झैं मन पनि
ताप्छन् आगो बारुलै सबैले बलेको
कसले देख्छ बारुलै हृदय जलेको ।

स्रोतव्यक्ति :
नाम : काजीमान गुरुङ
वर्ष : ६५
ठेगाना : वाँगेफट्के-२, स्याङ्जा

पर्वगीतहरू

देउसी गीतहरू

अहै भन भन भाइ हो देउसीरे
अहै वर्ष दिनको देउसीरे
अहै रमाइलो चाड देउसीरे
अहै तिहारैमा देउसीरे
अहै देउसीरे खेल्न देउसीरे
अहै आएका हामी देउसीरे
अहै अँधेरी रात देउसीरे
अहै कोही छैन साथ देउसीरे
अहै राते माटो देउसीरे
अहै लड्दैर पड्दै देउसीरे
अहैएक घर होइन देउसीरे
अहै दुई घर होइन देउसीरे
अहै सयमा साठी देउसीरे
अहै डुल्नै पर्ने देउसीरे
अहै दिने भए देउसीरे
अहै छिट्टै दिनोस देउसीरे
अहै नदिने भए देउसीरे
अहै विदा दिनोस देउसीरे
थालैमा अक्षता पाती बिदावारी भएर जाउँ साथी

स्रोतव्यक्तिः
नाम : बन्दना लामिछाने
वर्ष : १६
ठेगाना : वाडसिङ १, भर्साङ्ग

भैली

अहै वर्ष दिनको	भईली
अहै तिहारमा	भईली
अहै केराको खम्बा	भईली
अहै दस भाइ जम्मा	भईली
अहै भएर हजुर	भईली
अहै हजुरैको	भईली
अहै आँगनमा	भईली
अहै भैलो खेल्न	भईली
अहै आएको हामी	भईली
अहै हजुरको	भईली
अहै सुनकौशी	भईली
अहै दरबारमा	भईली
अहै लक्ष्मीले	भईली
अहै बास गरुन	भईली
अहै आकाशैका	भईली
अहै पातालका	भईली
अहै देवी देउता	भईली
अहै रक्षा गरुन	भईली
धन सम्पत्ति	भईली

जोर बत्ती बालेर पालैमा आउँला अब अर्को सालैमा

स्रोतव्यक्तिः

नाम : सरीता लामिछाने

वर्ष : १६

ठेगाना : वाङसिङ १, भर्साङ्ग

तीजेगीत

लिपी र लापी बाबाज्यूको आगन
छिड्करी मारी नाचौ बरिलै
छिड्करी मारी नाचने चेलीको,
शिरमा छैन शिरफूल
बाबाले दिएको मखमली चोली
गरम्ला मैले जतन
अघिमा दियौ नहुनी दुःखीलाई
पछिमा लाउँछौ वचन
उडीमा आयो जुरेली चरी,
बसेर मा¥यो मण्डल
संसारैमा अभागी रैछु नि
करिमै मेरो चण्डाल ।
पल्तिर बाका सातोटी छोरी
रामपुरे फाँट अटाए
हामरा बाकी म एउटी छोरी
सातै डाँडा कटाए
सातै डाँडा कटाए पनि
तिजमा लिन पठाए
दाजु र भाइलाई नपठाए बाबा
गोठाला दाइलाई पठाए

स्रोतव्यक्तिः

नाम : अमृता सापकोटा

उमेर : ३२

ठेगाना : विचारी चौतारा- ३, स्याङ्जा

विविध तीजे गीत

पोखराको बजारमा मिनीबसको लाइन
हामी दुःखी चेलीको सुन बइन ।
नपढेकी छोरीलाई पढेकालाई दिनु भो
यति कुरा बाआमाले पाप लिनु भो ।
पालीताली दिनुभयो काखबाट टिपेर,
कति बसुँ अरिकाको दैलो लिपेर
झलमल भएछ मैले ढोका खोलँदा
खनन् भाँडा बजे बजै बोलँदा ।
बाहिर निस्किन सासु बजै सारा जमिन थकाउँदै
कोठाबाट स्वामी निस्के आँखा मर्काउँदै ।
हिजोदेखि सुकाएका धान थिए कुटनी
हेर्न बाबु यतिबेला बल्ल उठनी ।
बुहारीको आमाले कति पिर नलिनु,
घरको काम नसकी खान नदिनु ।
आफ्नो घरमा ढिकी छैन पल्लोघर कुटिन
जति कुरा लाए पनि राति उठिन ।
मेलापात गर्दा पनि भरी पेट खाइएन
जति काम गरे पनि जसै पाइएन ।

स्रोतव्यक्तिः
नाम : कल्पना पौडेल
वर्ष : ३०
ठेगाना : विचारी चौतारा- ३, स्याङ्जा

धार्मिक गीतहरू

चुड्के भजन गीतहरू

रामको पैतालैमा कदमफूल लेखेको ,
कदम फूल लेखेको हरि हरि
उधै सललल गंगाजल निर्मल
गंगाजल निर्मल ।
हरि भन्चु मैले राम राम भन सबैले ।
राम राम भन सबैले
हरे भगवती मेरो भयो यो गती,
मेरो भयो यो गति। हरि हरि
प्रभु तिम्रो नाउँमा तीन ताल बज्यो खैजडी,
तीन ताल बज्यो खैजडी हरि हरि
खोइ बाटो खनेको स्वर्ग जान भनेको
स्वर्ग जानी भनेको ।
ढोका खोल राम भक्ति आए स्वर्गमा
भक्ति आए स्वर्गमा ।
गंगा सागरैमा फूलको माला तोरण
फूल माला तोरण
रामको मन्दिरमा कपुरबत्ती झलल
कपुरबत्ती झलल ।
छैन वरिपरि काँ बसायो बामरी
काँ बसायो बामरी
रामलाई अघि लाउँला रामका पछि मै जाम्ला
रामका पछि मै जाम्ला ॥

स्रोतव्यक्तिः
नाम : ताराकुमारी लामिछाने, वर्ष : ६५
ठेगाना : वाङसिङ १, स्याङ्जा

दोहोरी चुड्का

केटा : वसम् एकै ठाम्मा एउटै गाम्का जनता मनमा के छ भन त ?

केटी : वसम् भने पनि कुरा लाउँछन् आर्काले मार्छन् की दाइ घरकाले

केटा : कल्ले के भन्ला र वसेर गीत गाउँदैमा चोखो मयाँ लाउदैमा

केटी : नसकिने रैछ भन्निको मुख थुनेर लाउँछन् कुरा सुनेर

केटा : आधावारी तोरी आधावारी लसुन गाउँका कुरा नसुन

केटी : गाम्का शतुरले बस्न खप्न दिएनन् घरका तेस्ता थिएनन्

केटा : पर्छ आफ्नै सुरमा खरवारीको खर काट्न हुदैन है भर काट्न

केटी : मयाँ लाम् भने नी छैन मयाँ रसैको भर छैन दाइ कसैको

केटा : ए वाउ साल घारीमा सुक्यो पात सरङ्ग मन बनायौ भरङ्ग

केटी : अव वर्षा लायो भ्याउँ भ्याउँ किरी करायो भेट हुननी हरायो

केटा : हुन्थ्यो सधै भेट जिम्मा फाँटमा झरेत आउनी जानी गरेत

केटी : मयाँ नभए त आउथें र दाइ धाएर थोत्रा चप्पल लाएर

केटा : खुवै धोका थियो भिरमा पर्खाल चिन्नलाई वैनी सित हिन्नलाई

केटा : धोका पुऱ्याइ दिउँला धाइ धाइ बाटो आउनीलाई डबल मयाँ लाउनीलाई

केटी : कठै मेरी वाउलाई कम्ति मयाँ लाउदैन रातमा निद्रा आउदैन

केटी : दाइ त तेल वेसारे तेल मेथीले झानेको जसो पनि जानेको

केटा : तिम्लाई भन्दा मयाँ अन्त मा त मरि जाम् रक्षा गर हरि राम्

केटी : अचार करेलीको तिहुन केको लौकाको फाइदा लुट्यौ मौकाको

केटा : त्यसै वस्नु भन्दा मयाँ लाउनु काइदा हो दुइ जनैलाई फाइदा हो

केटी : झुठो पिरतीमा केको फाइदा लुटिन्छ भोली दुइटै छुट्टिन्छ

केटा : मयाँ लाउदो बोल छेपन लाउदो नवोल यही छ मेरो कवोल

केटा : आज सँगै भइयो भोली कहाँ हुनी हो दाइ सम्झेर रुनी हो

केटा : नसम्झे मयालु मै सम्झँला मैरुम्ला जाले रुमाल मै धुम्ला

केटी : विर्सम् भने पनि नविर्सदा भयौ नी मनमा गडिइ रहयौनी

केटा : देखे मयाँ लाउनी के जन्मिछौ नरैमा डिल वसेन घरैमा

केटी : मुख लोक चार कन्ना परी सराप यही छ वानी खराब

केटा : लोकचारे वानी छदै छैन मसित म वोल्नि हो को सित

केटी : यस्तै भनि भनि कति जना डुलायौ संसारै लाई भुलायौ

केटा : छैन मेरो मयाँ तिमी देखि अर्कालाई नभन है घरकालाई

केटी :सबै कुरा थाहा छ मयाँ भाको न भाको अन्त गाको नगाको

केटा : मयाँ भन्दा भन्दै आधी उमेर गै सक्यो मर्ने वेला भै सक्यो

केटी : जानी कहाँ हो कहाँ हो हुनि के हो थाहैन यसै भन्न भाहैन

केटा : मूलबाटो खनेको सँगै जाम्ला भनेको के निष्ठुरी वनेको

केटी : लोटे मरिन्छ की तिम्रो पछि लाउँदामा ठूलो पहिरो आउँदामा

केटा : लोटे मरिदैन भिरको डाली समाए मनमा अक्किल कमाए

केटी : ए दाइ कहिले कहिले मनमा अक्किल आउदैन कम्ति दुःख लाउदैन

केटा : कठै मेरी वाउ लाई ठूलै चिन्ता परेछ कल्ले के पो गरेछ

केटी : हाँस्नै पर्ने रैछ जति चिन्ता परेनी भाग्यले घात गरेनी

केटा : पिर पऱ्यो भनेर चिन्ता नलेऊ मनमा एक्लै नजाउ वनमा

केटी : एक्लै जान्छु वनमा एक्लै रुन्छु न्याउली झै सुक्यो नी ज्यान प्याउली झै

केटा : किन ज्यान सुकायो मेरो चिन्ता मान्यौ की कि त अर्कै छान्यौ की

केटी : कति भनिर हुँ र बुझकी लाई भैहाल्छ मनको धोको रै हाल्छ

केटा : धोका पुऱ्याइ दिम्ला धाइ धाइ बाटो आएसी मन पर्निलाई पाएसी

केटी : अव वर्खा लायो आँधी खोला कराउँछ भेट हुननी हराउँछ

केटा : मया तिम्लाई भेट्न आम्ला लौरी टेकेर वर्खाको भेल छेकेर

केटी : आउँछौ मयाँ लाउँछौ जान्छौ नेटो काटेर म दुःखीलाई ढाँटेर

केटा : सधैं भेट्न आउँछु भनेर त भन्दिन झुठो प्रेमी बन्दिन

केटी : एक दिन न भेटेनी हुन्छ मलाई वर्ष झै विछोड हुन पर्छ झै

केटा : आकाश गंगा साक्षी तिम्रो मया मार्दिन रुदै हिन्न पार्दिन

स्रोतव्यक्तिः

नाम : ताराकुमारी लामिछाने, नरहरि पौडेलको समूह

ठेगाना : वाडसिङ १, स्याङ्जा

आरती भजन गीत

आरती

पैलेमा आरती हो राम
फूलको माला काली नाग नाची ल्याउ
कृण्णका बाला आरतीकी जय जय
राजा राम, राम तिम्रै आरती जपम्ला प्रभु राम ।
दोसरी आरती हो राम,
देवरज्यूकी नन्द माता सुधार राम
देवरायज्युकी नन्द माता सुधार राम
हामका छुटाई देउ जिमगिरी फन्जा
आरतीकी जय जय राजा राम

पृथ्वी माताको आरती

धन्ने माता पृथ्वी वसन्धरामाइ, नित्य सञ्जे आरती ।
नर नारायण शयनमा वायु आधार राम,
अन्न पानी त्रीणा रची शोभित बनाई ।
खुवाई प्राणी पालन गर्नलाई ॥
धन्ने माता पृथ्वी .... ।
अनेक फलफूल लटकिरहेका राम,
ठाउँ ठाउँ घाट बनी जाई ।
अनेक क्षेत्र, गङ्गा तीर्थ गर्नलाई राम,
कति होचिन् बसुन्धरा माई ॥
धन्य माता पृथ्वी.... ।

स्रोतव्यक्तिः

नाम : ताराकुमारी लामिछाने, नरहरि पौडेल
ठेगाना : वाङसिङ १, स्याङ्जा

स्वस्थानी व्रतमा गाइने गीत

नदी किनारैमा,
फूल बगाउन ल्याइदिउला ।
मलाई बगाउँलाकी
फूल बगाउनी नदीले
श्री स्वस्थानीले आटे ताके
पुऱ्याइदिऊ
हामलाई यसै जाती
स्वस्थानीलाई फूलपाती ।
रामको बगैचामा
छड्के हान्यो मृगले ।
कति सुहायो कति सुहायो
शिवजीलाई पार्वती कति सुहायो
कति सुहायो कति सुहायो
शिवजीलाई नागको माला बाघको छाला
कति सुहायो ।

स्रोतव्यक्तिः
नाम : नन्दकला क्षेत्री
वर्ष : ४८
ठेगाना : वाङसिङ ८, स्याङ्जा

संस्कार गीत

रत्यौली गीत

ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ।
आँगनीमा नौमती बाजा,
भाइको बिहे रमाइलो छ आज ।
ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ।
माइती घर सिन्दुरै हाल्दा,
कसरी आयौ नि विचरा ,
ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ।
अलि छिटो सार न पाइलो,
तिम्रो भन्दा हाम्रो गाम्फ रमाइलो ,
ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ॥
दुःख गरी पालेको भाइ हो नि,
आँगनीमा नाचन पाइयो नि ,
ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ॥
श्रीमती राम्ररी पाले,
जन्मदिने आमालाई नफाले ,
ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ॥
तिमले घुम्टो ओडेर आम्दा
कस्तो भयो डोलीमा अन्मिदा ,
ए बाबु ए बसुन्धरा
आमालाई नरुवाहे चमधारा ॥

स्रोतव्यक्तिः
नाम : छलीदेवी सापकोटा,
वर्ष : ४८
ठेगाना : विचारी चौतारा-५ स्याङ्जा

श्रम गीत

असारे गीत

असार मासको दोपरे खाजा चिउरा र कसार ।
पूर्वै ढोका उघारी हेर्दा लागेछ असार ॥
उँदो र बाटा गुरुङे दाइले के ल्यायौ सोलीमा ।
हिजो त काजी यै मेला थियौँ आज त डोलीमा ॥
छुपुमा छुपु खेतैमा रोपिम हातले बीउ छँदै ।
माइत बस्ने चइन काट्ने आमाको जिउछँदै ॥
सानु मा सानु बाँदरी पाठो फाल हाल्यो छाँगैमा ।
चुँदरी रङ्को फरिया किन्दा नभूले पाँगैमा ॥
गैरी है खेत्का मुराले आली गोरूले कुचेको ।
हेर त आमै दर्लामे चुल्ठो सौताले लुछेको ॥
आली र मुनि आली र माथि फाली है हरायो ।
पछाडि खोक लगाउनी दाइको मोहनी हरायो ॥
असार मासको दबदबे हिलो छिः मलाइ घिनलाग्यो ।
पातली नानीलाइ फरिया किन्दा छबीस रीन लायो ॥
असारलाइ भनी कुटेका चिउरा चैतमा घुन्लाए ।
घाम छँदै घर जाम्ला तो भन्ते मेलैमा जूनलाए ॥
असार मास अरनी ल्याउनी बेतका डालीमा ।
किमली आउला चुटुक्क टोक्ला नबस आलीमा ॥

स्रोतव्यक्तिः
नाम : मनबहादुर बि.क.
वर्ष ५३
ठेगाना : वाङ्सिङ-१

दाइँ गीत

दाइँ माडो दाइँ माडो
हो हो हो हो ॥
हो हो तारे हो हो
हो हो माले हो हो ॥
मियोको टुप्पो बसी हाल्यो कोइली
आजका दयेरालाई घिउको चोइली
माडो भाइ माडो भाइ,
खुरले माडीदऊ
पुच्छरले डोलाइदिऊ
सिंगले उधिन्दिऊ
कानले हम्की दिऊ
पूर्व पश्चिम उत्तर दषिण
माल मधेशको सह लिऊ
देउखुरीको सह लिऊ ॥
हो हो हो हो
माडो भाइ माडो भाइ,
मिहीको गोरू तीखे र ताखे
घरकी गोसेनीले तिउन चाखे,
मिहीको गोरू कनकने
घरकी गोसेनी गनगने
यो घरका मालिकको खुब ठूलो जिउ
यो घरकी मालिकनीले खान दिन्चिन् घिउ ॥

स्रोतव्यक्तिः

नाम : घनश्याम लामिछाने (वर्ष ५३)
ठेगाना : वाङसिङ १, स्याङ्जा

दोहोरी असारे गीत

बाउसे : सिमसिमे पानी कुइरो र झरी वर्षको बेलैमा ,

पातली नानी भेट भइन आज असारे मेलैमा

खेताली : डाँडाको खेत लगाम्ला कूलो वर्षाको भेलैमा

पातली भनी नजिस्काउ फेरी परौला फेलैमा

बाउसे : लाउने र खाने घरजम गर्ने वैंसको बेलैमा ,

मन मिलेदेखि जे पनि हुन्छ मायाको खेलैमा

खेतालीः हली र दाइले लुकुेर हेरे कान्लाको छेलैमा ,

खेताली नानीलाई मनपरी भन्दा जाउला नि जेलैमा ।

बाउसे : खाजालाई खाने चामलको रोटी पकाम्ला तेलैमा

म जस्तो लोर्के पाउँदिनौ अर्को जाउँहिड रेलैमा ।

खेताली : घिउ र चिनी दूधको दाउन चामको सेलैमा,

बिताउन जीवन मन छैन कति दुःख र झेलैमा ।

बाउसे : भात र खाने चरेसको थाल घिउ खाने बेलैमा ,

पातली नानी चोथाले रैछिन गरिन नि हेलैमा

खेताली : हामीलाई दिने धाक र धम्की हलीका नाथेले ,

बाउसेलाई लैजा हैजाले बरु हलीलाई आँठेले

स्रोतव्यक्तिः
खेताली : शर्मिला सापकोटा, वर्ष ३५
ठेगाना : वाङ्सिङ-१
बाउसे : गुणाखर लामिछाने , वर्ष ३७
ठेगाना : वाङ्सिङ-१

स्रोत व्यक्तिहरू

क.सं.	नाम	उमेर	ठेगाना
१	अमृता सापकोटा	३९	विचारी चौतारा ३
२	कल्पना पौडेल	३०	विचारी चौतारा ३
३	काजीमान गुरुङ	६५	वाँगेफट्के २
४	कृष्णप्रसाद	१२	वाङसिङ १
५	गुणाखर लामिछाने	३७	वाङसिङ १
६	गुमा पौडेल	३८	विचारी चौतारा ५
७	घनश्याम लामिछाने	५३	वाङसिङ १
८	चन्द्रबहादुर गन्धर्व	६२	वाङसिङ ६
९८	छलीदेवी सापकोटा	४८	विचारी चौतारा ५
१०	टिकाराम लामिछाने	४०	वाङसिङ १
११	ताराकुमारी लामिछाने	५८	वाङसिङ १
१२	देवी पौडेल	४१	विचारी चौतारा
१३	नन्दकला क्षेत्री	४८	वाङसिङ ८
१४	नरहरि पौडेल	६०	वाङसिङ १
१५	नारायण पौडेल	५३	विचारी चौतारा ५
१६	पदममाणि बराल	५६	विचारी चौतारा ५
१७	बन्दना लामिछाने	१६	वाङसिङ १
१८	मनबहादुर वि.क.	५३	वाङसिङ १
१९	यदुकुमारी लामिछाने	४१	वाङसिङ १
२०	रूपाकुमारी सापकोटा	४४	चिनाउनेबास २
२१	लप्सीबोटे आमासमूह	-	वाङसिङ १
२२	लालचन्द्र पौडेल	४८	वाङसिङ १
२३	शर्मीला सापकोटा	३५	वाङसिङ १
२४	सरिता लामिछाने	१६	वाङसिङ १ भर्साङ्ग
२५	सुकुराम गुरुङ	५०	वाङसिङ् २
२६	हर्कबहादुर गन्धर्व	५७	विचारी चौतारा

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, विश्वप्रेम, **आँधीखोले लोकसाहित्यः प्रस्तुति र विश्लेषण,** सतौचण्डी ग्लोबल अफसेट प्रेस, २०५९

जिल्ला विकास समिति, स्याङ्जा, http://ddcyangia.gove.np/page statistical.report

जोशी, सत्यमोहन, **हाम्रो लोकसंस्कृति**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०१४ ।

थापा, धर्मराज, **गण्डकीका सुसेली**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३० ।

-----------, **नेपाली लोकगीतको विवेचना,** काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि., २०४१ ।

पन्त, कालीभक्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, स्याङ्जा : लेखक स्वयं, २०२८ ।

पाठक, रामप्रसाद "स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला क्षेत्रको दक्षिण भेगमा प्रचलित ख्याली गीतको अध्ययन", २०६९

बन्धु, चूडामणि, **नेपाली लोकसाहित्य**, काठमाडौँ : एकता बुक्स प्रा.लि., २०५८ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८, http://ddcyangia.gove.np/page statistical.report

शर्मा, मोहनराज खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३ ।

शर्मा, सुकुम, **आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित उखानको अध्ययन,** काठमाडौँ : निरन्तर प्रकाशन, २०६२ ।